

By, marsk og geest 22

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget
2010

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø (ansv.), Susanne Benthien, Claus Feveile, Lars Hammer, Søren Mulvad og Morten Søvsø

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2010 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag.

Det blev oprettet i 1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene 1591-92 otte bøger, der var "Prentet paa Liliebierget udi Ribe". Om disse bogudgivelser og trykkeriet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 978-87-89827-07-0

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden:

Runeamuletten fra Gl. Hviding, se s. 22.

Illustrationer på bagsiden:

Mandø Mølle, se s. 79. Flaske med brev, se s. 93.

Begravelse fra Lindegården ved Ribe Domkirke, se s. 64. Amfora fra Sevilla, se s. 54.

Indhold

Morten Søvsø	
Et udsnit af en landsby fra omkring år 500 e. Kr udgravet i St. Darum ved Ribe	5
<i>Part of a village from around the year 500 A.D. excavated in St. Darum near Ribe</i>	20
Lisbeth Imer og Claus Feveile	
En runeamulet fra Gl. Hviding	21
<i>A runic amulet from Gl. Hviding</i>	26
Niels Sterum	
Tørvefundamenter i Løgum Kloster – en dokumentation	28
<i>Turf foundations at Løgum Kloster – a documentation</i>	44
Christopher Grønfeldt	
Spansk transportkeramik fra Ribes middelalder og renæssance	46
<i>Spanish transport ceramics from Medieval and Renaissance Ribe</i>	55
Helene Agerskov Madsen og Morten Søvsø	
Liv og død i Ribe omkring år 1700 – de gravlagte i processionsgangen syd for Ribe Domkirke	56
<i>Life and death in Ribe around the year 1700 – burials from the processional walkway south of Ribe Cathedral</i>	75
Mette Slyngborg	
Esbjerg Kommunes Byfond	76
<i>Esbjerg County Councils town fund</i>	83
Mette Søvsø	
Flere fund fra magasinet	85
<i>More finds from the museums stores</i>	94

Et udsnit af en landsby fra omkring år 500 e. Kr udgravet i St. Darum ved Ribe

Af Morten Søvsø

I den tørre sommer år 2007 udgravede Den antikvariske Samling i Ribe et areal på 9361 m² i den nordlige udkant af landsbyen St. Darum, der ligger ud til Vadehavet mellem Esbjerg og Ribe¹. På en svagt mod nord skrånende mark nordøst for Darum Kirke afdækkedes resterne af en landsby fra ældre germansk jernalder (ca. 350-550 e. Kr.), hvor gårdene lå i en lang række efter hinanden. De velbyggede gårde var anlagt efter et tydeligt mønster, og deres udvikling gennem det begrænsede tidsrum, som landsbyen lå på stedet, gav et fascinerende indblik i et velordnet landsbysamfund.

I det følgende fremlægges resultaterne af udgravningen, som på en række punkter har føjet nye brikker til vores viden om jernalderlandsbyernes udvikling. De udgravede gårde viste sig kun at have ligget på stedet i 50-100 år, og i flere tilfælde sås de at have stået i åben indbyrdes forbindelse. Det er en nærliggende tanke, at hele gårdsrækken kan have været beboet af den samme slægt.

Tidligere undersøgelser

Allerede i 1985 blev der første gang gravet på marken. Ved overflyvning havde museets daværende leder, Stig Jensen, observeret en række mørke aftegninger i kornet, som lignende grubehuse. Den største og mørkeste plet lå helt ud til vejen og blev på den baggrund udvalgt til nærmere undersøgelse. Udgravningen viste, at der under mulden skjulte sig et særdeles fundrigt grubehus². Fyldlaget indeholdt flere hele lerkar, mange keramikskår, slibesten samt helt ekstraordinært også to bronzefibler, som i kraft af deres udformning kunne dateres til 6. årh. e. Kr. Resultaterne blev publiceret i Kuml, og længe var der tale om et af de bedst daterede fundkomplekser fra et ellers fundfattigt 6. årh. e. Kr. (Jensen 1985). Nu er en større del af den tilhørende bebyggelse undersøgt, fundmængden er mangedoblet, og der foreligger en række kulstof 14-dateringer (fig. 12).

14 grubehuse blev udgravet i 2007, men ingen kom desværre blot i nærheden af det først undersøgte i fundmængde. De samlede undersøgelser har ikke rykket afgørende ved den første datering, men tyder på, at landsbyens funktionstid kun strakte sig over et kortere tidsrum o. år 500 e. Kr.

Kulturlandskabet

Det ret omfangsrige ejerlav St. Darum er beliggende på en stedvis markant såkaldt bakkeø, hvis overflade hæver sig op til 15 m over havet.

Undergrundens sammensætning er blandet, men består primært af sand med et lidt vekslende indhold af grus, sten og ler. Mod syd afgrænses området af Darum Bæk, mod nord af Sneum Å og mod vest breder Vadehavets marskdannelser sig. Den markante landknode har således rigelig adgang til fede engområder og synes på mange måder at udgøre et ideelt bosættelsesområde. Det afspejler sig blandt andet i en lang række kendte fortidsminder i området. I Darum Sogn er udgravet en hel række bopladser og landsbyer rækkende fra stenalderen og op til middelalderen, og mange flere må antages endnu at skjule sig under mulden. Alene fra den yngre jernalder (ca. 200-800 e. Kr.) er der ind til videre kendskab til fire landsbyer i ejerlavet (fig. 1).

At der i hvert fald i én af disse landsbyer har boet en stormand fremgår af det velkendte skattefund, Darum-brakteaterne, som husmanden Eskild Pedersen fandt ved tørvegravning i 1884. Brakteaterne har været båret som et imponerende halssmykke og har nok tilhørt den lokale leder. Skatten indeholdt også et fornemt sværdskedebeslag af guld. Kostbarhederne blev ofret i mosen o. år 550 e. Kr. (fig. 1-2), og må have været i brug, mens den her omtalte landsby var beboet (Jørgensen & Petersen 1998, s. 250f).

Et andet centralt element i kulturlandskabet er den omfattende gravplads Bavnehøj, der blev benyttet af områdets landsbyer igennem både jern-

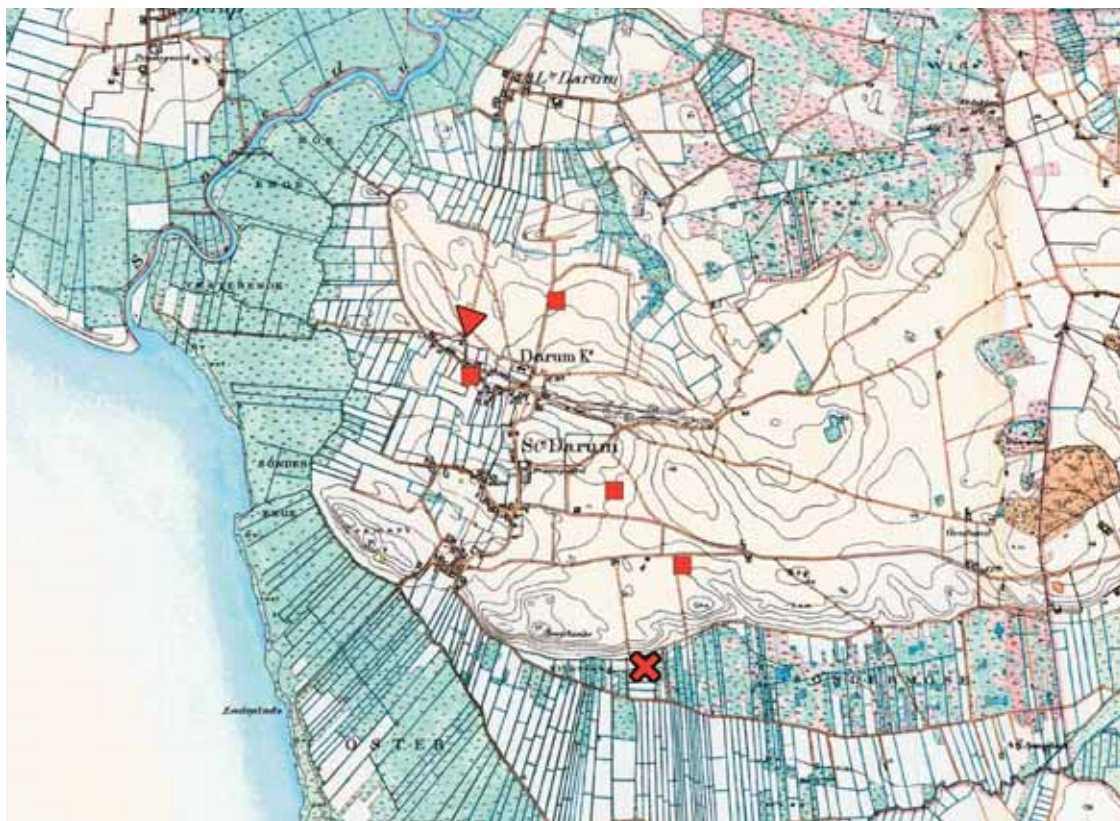

Fig. 1. På kortet ses landskabets udseende o. år 1870. Ejerlavet St. Darum er en langstrakt bakkeknude omgivet af vådområder og marsk. De røde firkanter viser placeringen af de fire landsbyer fra yngre jernalder, som der indtil videre er arkæologisk kendskab til. Det røde kryds er Darum-brakteaternes fundsted, mens den røde trekant viser placeringen af den store gravplads Bavneshøj. Den nordligste firkant markerer udgravningsstedet.

The map shows the appearance of the landscape around the year 1870. The barony and commonage of St. Darum is seen as a long stretched hillock surrounded by wetlands and marshlands. The red squares represent the location of the four villages currently documented dating to the Late Iron Age. The red cross is the finds location of the Darum bracteates, whilst the red triangle shows the location of the large burial ground of Bavneshøj. The northernmost square indicates the excavation site.

alder og vikingetid. Her er, primært i 1920'erne, udgravet en række grave fra tidsrummet førromersk jernalder til vikingetid. Iblandt var enkelte grave fra germansk jernalder, og den udgravede landsbys beboere må antages at være blevet begravet her. Bavneshøj ligger kun 500 m vest for udgravningen og er i dag delvis dækket af parcelhuse (Nielsen 1998b) (fig. 1).

Udgravningen

Det første skridt hen mod udgravningen af området var en arkæologisk forundersøgelse, hvor der blev gravet en række søgegrøfter hen over marken. Kombineret med luftfotografierne fra 1985 gav de en præcis dokumentation af, at bebyggelsen lå

stærkt koncentreret i et bånd hen over marken. På denne baggrund blev et areal udvalgt til slutundersøgelse.

Den egentlige udgravning var en traditionel fladegravning, hvor det dækkende muldlag blev fjernet med gravemaskine ned til toppen af det gule, urørte undergrundssand, hvor stolpehuller og andre nedgravede strukturer fremstod tydelige. Herefter blev hele udgravningsfeltet opmålt i 1:50 på en række planer i A2-format.

Efterfølgende nivelleredes, dvs. højden målt, på samtlige anlæg, og den absolutte topkote opgivet i cm o. DNN (Dansk Normal Nul) blev skrevet på planen. Da opmålingen var afsluttet, nedkopieredes planerne i en kopimaskine og blev sam-

Fig. 2. I 1884 fandt husmand Eskild Pedersen i sin tørvemose en guldskat, som var blevet ofret til guderne o. år 550 e. Kr. Den bestod af runde hængesmykker, såkaldte brakteater, med forskellige religiøse motiver samt et fornemt udsmykket sværdskebelag. Den stormand, som nedlagde smykkerne i mosen, må have kendt beboerne af de udgravede gårde. Efter Jørgensen og Petersen 1998.

In 1884, a small hold farmer found a golden treasure in his turf bog, which was originally offered to the gods around the year 550 A.D. It consisted of small thin metal hanging ornaments, so-called bracteates with different religious motives as well as an exclusive decorated sword sheath ornament. The local magnate, who had offered these jewels most probably would have known the inhabitants of the excavated farms.

Fig. 3. Med gravemaskinen fjernes det brune muldlag, og derunder ligger det gulbrune undergrundssand, hvori stolpehullerne kan anes som mørke aftegninger.

The brown humus soil layers were removed by machine and underneath this lies the golden brown subsoil sand, in which the post holes can be discerned as dark miscolourings.

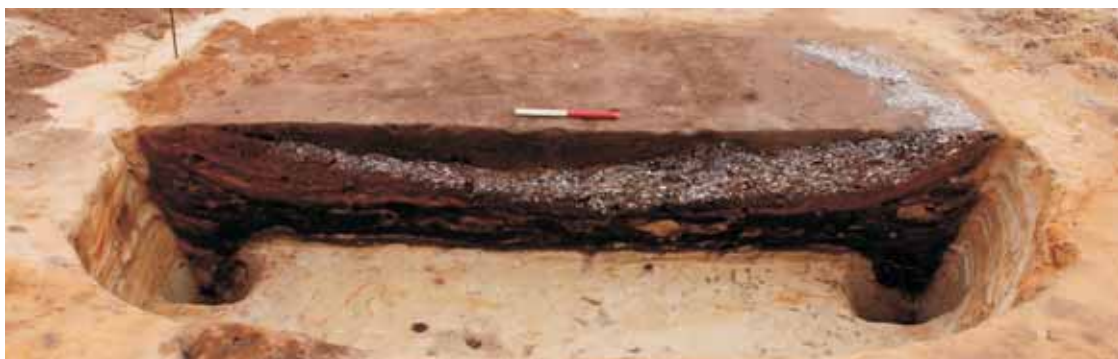

Fig. 4. På de udgravede gårde lå også såkaldte grubehuse, små nedgravede arbejdsbytter, som primært anvendtes til vævehytter. De blev kun anvendt i kortere perioder og derefter fyldt med forskellige former for affald. Her ses et snit gennem et grubehus tilhørende Gård 6. Fyldlaget indeholdt et tykt lag af blåmuslingeskaller. Også dengang har man sikkert sat pris på muslingesuppe.

The excavated farms also revealed examples of the so-called pit houses, small work huts partially dug into the ground, which were primarily utilized as weaving huts. There only seem to have been in use for short periods, after which they were filled up with various forms of rubbish. Here is a transverse section through a pit house belonging to Farm 6. The fill layers contained a thick layer of mussel shells: – a good mussel soup was apparently just as appreciated then as now.

menklisteret til en foreløbig oversigtsplan, der anvendtes til tolkning og farvelægning af de udgravede anlæg.

Ved selve udgravningen blev samtlige stolpehuller snittet med skovl. Enkelte af de snittede stolpehuller blev fotograferet, og snittene tegnet.

En række af grubehusene blev undersøgt ved, at den ene halvdel blev udgravet med skovl, hvorefter det langsgående snit blev fotograferet og opmålt i 1:20 (fig. 4). Desuden tilføjedes husets stolpehuller på planerne, og de blev snittet. Til sidst blev den anden halvdel udgravet, og også de herved fremkomne stolpehuller blev registreret.

Naturvidenskabelige undersøgelser og jordprøver: Fra en række af husenes stolpehuller og lag i grubehusene blev der udtaget en såkaldt floteringsprøve på ca. 10 l, hvorfra alt forkullet materiale såsom træstykker og korn senere blev fraseret og undersøgt. På den måde kan man finde ud af mere om, hvad man dyrkede og spiste. Det forkullede materiale kan også anvendes til kulstof 14-datering, og de ni daterede prøver er netop udtaget fra det floterende materiale (fig.12)³.

Soldning: Ved at si og spule kulturjorden gennem store bakker med net i bunden kan man sikre, at også alle småfundene kommer med, og fra en række af grubehusene blev 1 m³ af fyldjorden taget fra og soldet. Det gav gode fund – bl.a. mange keramikskår, der kunne samles til flere fine lerkar (fig. 10).

Metaldetektor: Amatørarkæolog Flemming Gadgaard brugte jævnlige detektor i forbindelse med udgravning af grubehusene, dog uden de store resultater. I muldlaget over den vestlige del af udgravningen fandt han til gengæld et mindre brudstykke af en stempelornamenteret sølvvarmring fra vikingetiden, en mønt fra senmiddelalderen samt et beslag fra skæftet på en kniv stammen de fra renæssancen.

De arkæologiske resultater

I det følgende afsnit gennemgås undersøgelsens hovedresultater, og de enkelte gårde og deres udvikling over tid beskrives. Udgravningen har helt eller delvist afdækket resterne af syv eller otte gårdsanlæg fra den sidste del af ældre germansk jernalder (ca. 350-550 e. Kr.). Ret usædvanligt var

spor efter både ældre og yngre bebyggelse stort set fraværende. Kun én dårligt bevaret hustomt brød det bebyggelsesmønster, som defineres af bebyggelsens to hovedfaser; men kun de to østlige tagbærende sæt fra denne bygning lå indenfor feltet, og husets rolle i bebyggelsesudviklingen kendes ikke.

Bebyggelsen faldt i to hovedfaser, hvor husene lå med lidt forskellige orienteringer. Til den ældste hører Gård 1 og 2, mens Gård 3-8 tilhører den yngre fase. Kulstof 14-dateringer tyder på, at der ikke er et tidsmæssigt spring mellem de to hovedfaser, og en række strukturelle ligheder mellem gårdene i fase 1 og 2 kunne måske tyde på, at den samme gruppe af mennesker har beboet begge.

Til gårdene hørte også en række nedgravede værksteds- eller vævehytter, såkaldte grubehuse. Af de i alt 15 undersøgte grubehuse var alle med en enkelt undtagelse af den såkaldt seksstolpede type, hvis stolpehuller i plan tegner en langstrakt sekskant. I grubehusene var der ingen fund, der med sikkerhed kunne knyttes til husenes brugstid. Gulvlagene var oftest kun en tynd brun stribe, og der fandtes f.eks. ingen vævewægte og heller ikke sikre spor af ildsteder. I flere tilfælde kunne det i snittene dokumenteres, at fyldlagene forseglede de tagbærende stolpehuller og således først var kommet til efter husets opgivelse. Samtlige grubehuse (og til sidst også den øvrige bebyggelse) synes opgivet i god ro og orden, og efter sløjfning af det enkelte grubehus blev hullet anvendt til affald. Det er tænkeligt, at affaldet i de enkelte grubehuse stammer fra den samme gård, som benyttede grubehuset. Nogle af grubehusene var udstyret med ekstra vægstolper i den ene side. Der var altid tale om den side, som vendte ind mod hovedhuset, hvad enten dette tilhørte en gård, som vendte mod nord eller syd, se Gård 4, 6 og 7 (fig. 11). Det kunne være et argument for, at disse ekstra stolper har haft med adgangsforholdene til grubehuset at gøre.

Grubehusene var nedgravet mellem 30 og 80 cm under udgravningsfladen, men typisk var dybden omkring en halv meter. Med tillæg for det fjernede muldrag vil det sige, at de forsænkede arbejdsbygningers gulve har ligget mellem en halv og én meter under det daværende terræn.

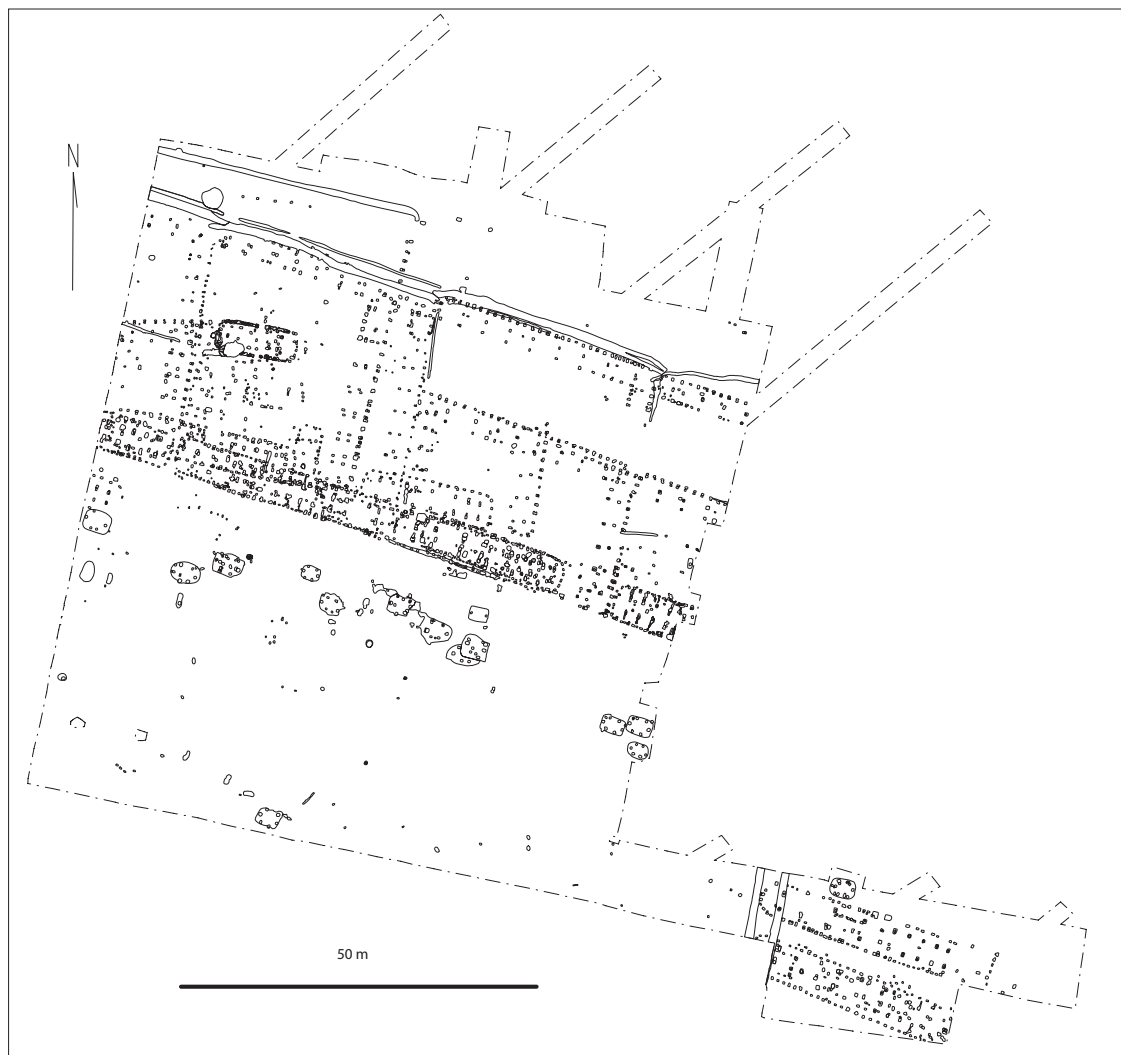

Fig. 5. Indenfor det samlede udgravningsfelt på 9361 m² udgravedes sporene efter syv-otte gårdsanlæg fra germansk jernalder, som lå på stedet i 50-100 år omkring år 500 e. Kr. Her ses alle de udgravede anlæg. Bemærk det enligt liggende grubehus mod syd. Sammen med hustomterne mod øst tyder det på, at der ligger endnu en række gårde lidt mod syd, udenfor udgravningsfeltet.

Within the perimeter of the complete excavation area of 9361m² traces of 7-8 farm complexes were uncovered dating from the Germanic Iron Age and which occupied the area for 50 to 100 years around 500 A.D. All the excavated features can be seen here. Note the solitary positioned pit house to the south. Seen together with the house sites to the east, it indicates that yet another row of farms lies a bit further to the south.

Bebyggelsesmønsteret med gårde sammenbygget i rækker omkring et åbent område, hvor de enkelte gårdes grubehuse er beliggende, er velkendt, og den nærmestliggende, publicerede parallel er vel Præstestien udgravet af Esbjerg Museum (Sjemen 2000).

Landsbyens funktionstid svarer til to til tre hovedhuses levetid, svarende til ca. fire grubehuse. Da der ikke er tegn på nedbrændinger eller andre

katastrofer, svarer det nok til mellem 50 og 100 år for fase 1 og 2 tilsammen.

Fase 1

I fase 1 anlægges først Gård 1, der ved sin opførelse må antages at have været den yderste i en række gårde, der befinder sig længere mod vest. På et senere tidspunkt føjes Gård 2 til rækken mod øst (fig. 6).

Fig. 6. Oversigtsplan, fase 1, med Gård 1 mod vest og øst herfor den beskedne Gård 2. Man må regne med, at resten af gårdene i landsbyen ligger i det uudgravede område mod vest.

A site overview plan showing phase 1 with Farm 1 to the west and east of this the modest Farm 2. We must assume, that the remainder of the village's farms remain to be documented within the unexcavated site to the west.

Gård 1

Gård 1 er et stort set komplet afdækket gårdsanlæg hvor hovedhuset på 25 meters længde har udgjort gårdens sydlige afgrænsning. Inde på gårdstøften var placeret et fritliggende hus, hvis vægge var sat af tætstillede småstolper. Mod øst afgrænsedes gården af et dobbeltstolpehegn, et såkaldt faskinehegn, hvis sydlige halvdel indgik i et hegnshus. Denne form for hegnshuse kaldes sadeltagshegn eller "cykelskure". Nøjagtig, hvordan de blev anvendt, vides ikke, men de har været velegnede som hølader f.eks. I hegnets nordlige del syntes også at indgå en indhegning eller et mindre hegnshus uden tagbærende stolper. I det nordøstlige hjørne var en indkørsel, og en grøft dannede grænsen mod nord. Muligvis sekundært blev tilføjet endnu et sadeltagshegn, som havde retning mod den fritliggende bygning.

Antagelig har der også været en indkørsel til toften umiddelbart vest for hovedhuset. Toften målte 41 m fra nord til syd, og udstrækningen fra øst til vest kan meget vel have været den samme resulterende i et areal på omkring 1600 m². Hovedhusets planløsning er typisk for perioden. I den vestlige del af huset lå beboelsesafsnittet, og her stod de tagbærende stolper i to firstolpemoduler; i den østlige del lå stalden, hvor de i alt fem tagbærende sæt stod med tættere afstand⁴.

Det fritliggende hus midt på toften havde ganske svagt buede langvægge, der sammen med de lige så svagt buede gavle gav huset en nærmest superelliptisk form. Væggene var opbygget af tætstillede småstolper i to rækker. Taget blev båret af to sæt tagbærende stolper og i vest en centralt placeret enlig stolpe, der kun var gravet få cm i jorden. Hvordan dette hus har været anvendt, vides ikke.

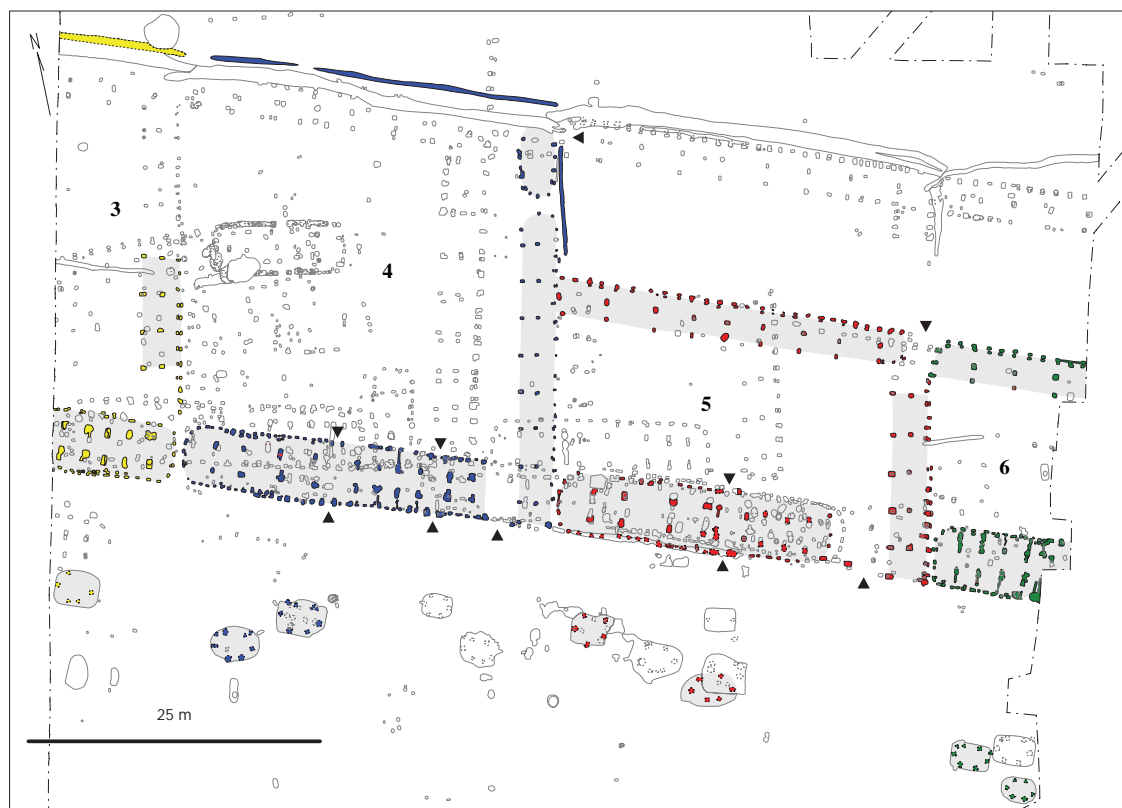

Fig. 7. Oversigtsplan af de sammenbyggede gårde 3, 4, 5 og 6, som de antages at have set ud ved opførselsen omkring år 500 e. Kr. Gård 3 og 4 synes at have stået i åben forbindelse. Til hver af gårdene har hørt et grubehus, som jævnligt er blevet fornyet.

Overview plan of the amalgamated farms 3, 4, 5 and 6 as they might have appeared shortly after their erection around 500 A.D. Farm 3 and 4 seem to have been in open connection with each other. Each farm had an adjoining frequently renewed pit house.

Hustypen optræder på mange udgravede gårdsanlæg fra yngre jernalder. Ét forslag til anvendelse er, at husene er såkaldte halbygninger, der har været anvendt i repræsentative og religiøse sammenhænge – til fejring af højtider og fester og måske også ofringer til guderne. Disse småhuses vægkonstruktion afviger ofte fra beboelseshusene, hvilket vel også tyder på, at de har haft en speciel funktion.

På Gård 1 får hovedhuset på et tidspunkt ombygget østgavlen, der rykkes en smule mod øst. Op til den nye gavl bygges en mindre indhegning af små stolper. Desuden fornys sadeltagshegnet mod øst.

Gård 2

På østsiden af Gård 1 anlægges en ganske lille gård, Gård 2. Det blot 18,7 m lange hovedhus

udgør den sydlige afgrænsning. Husets stolpehuller var velbevarede og tegnede grundplanen af et hus med en beboelsesdel med to firstolpemoduler samt en stald del med blot tre sæt tagbærende stolper. Toften var mod øst afgrænset af et sadeltagshegn med rundede gavle, hvis grundplan kan minde om et spejlvendt C. Sådanne hegnshuse kaldes for C-huse. Mellem hovedhuset og hegnet har der været en portåbning, markeret af to tydelige, rektangulære stolpehuller.

Det ser ud til, at også et lille grubehus hørte til gården. Det var det mindste af de udgravede grubehuse med kun 2,1 m mellem de tagbærende stolper, og samtidig det eneste, hvori det bærende stolpeskelet kun bestod af to jordgravede stolper. Desuden svarede dets orientering meget præcist til Gård 2. Efter alt at dømme har gården været åben mod nord, og kun toftens bredde kan måles til ca.

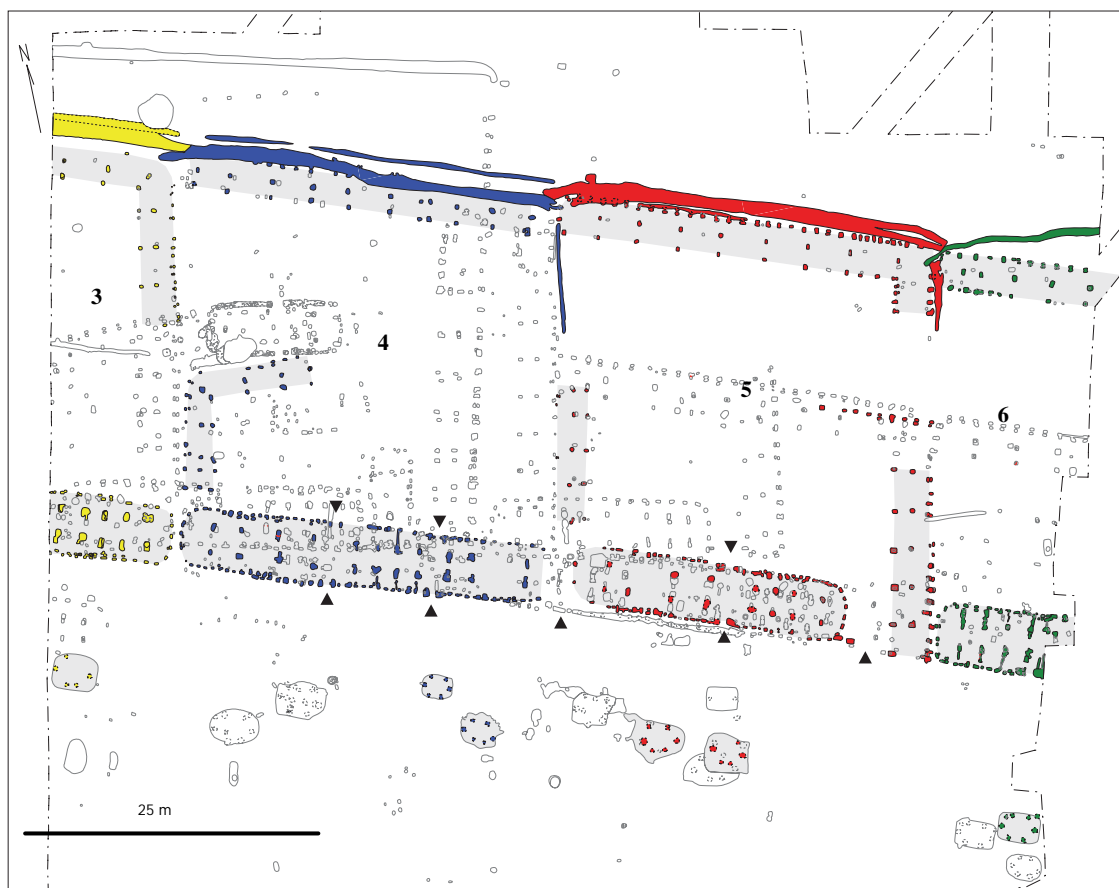

Fig. 8. Oversigtsplan med de fire sammenbyggede gårde 3, 4, 5 og 6 i en yngre fase. Gårdene synes også her at have stået i mere eller mindre åben forbindelse med hinanden og afgrænses mod nord af grøfter, hvoraf kun én må antages at have været i funktion ad gangen. De forskellige ombygninger og udskiftninger af huse og hegn er næppe alle sket på én gang, men nok løbende efter behov. Forandringerne til trods opretholdes grundstrukturen.

Overview plan of the amalgamated farms 3, 4, 5 and 6 during an earlier phase. During this phase the farms also seem to have stood in some form of open relationship with each other and are demarcated to the north by a series of ditches, of which only one must have been in function at any one time. The various rebuilding and replacement of both houses and fences was not likely to have taken place in one phase, but rather more slowly as the need arose. However despite the changes, the underlying structure of the site was upheld.

26 m. Der er ingen spor efter udskiftning af stolper, og gårdens levetid må have været beskeden, næppe mere end et par årtier. Måske har det været en slags "begyndergård" hvor en af sønnerne fra landsbyen har grundlagt sin egen gård?

Fra hovedhusets tagbærende stolpehuller blev udtaget 2 forkullede bygkorn, x149 og x152 som blev kulstof 14-dateret (fig. 12).

Fase 2

I fase 2 anlægges en ny række gårde hen over de gamle. Det var i udgravningen ikke muligt at af-

gøre om disse nye gårde blev opført som direkte afløsere for de ældre, eller der muligvis kunne være et større tidsmæssigt spring, men de efterfølgende kulstof 14-dateringer tyder på, at der er direkte kontinuitet. Der er også en række strukturelle ligheder mellem gårdene i fase 1 og 2, som mest tyder på, at de samme familier beboede gårdene i begge faser.

Et bud på udviklingen kunne være, at en samlet beslutning i landsbyen ligger bag nedrivningen af fase 1-bebyggelsen. Ved det umiddelbart efterfølgende fase 2-byggeri deles Gård 1 i to til Gård 3

og 4, der fra opførelsen synes at have stået i åben forbindelse. Gård 2 bliver til Gård 5, og Gård 6 kommer til. Hele gårdrækken kan have været beboet af samme slægt, og det samlede fase 2-byggeri kan have fundet sted hen over den samme sommer.

Der er ikke afdækket tilstrækkeligt af Gård 7 og 8 til at vurdere deres tidsmæssige forhold til fase 2, men for begge gælder, at orienteringen synes at svare til fase 2, hvilket tyder på samtidighed.

I løbet af fase 2 foretages en del forandringer af gårdene. Nogle af tofterne udvides, hovedhusene ny- eller ombygges, hegn nedrives og andre kommer til. Disse forandringer er beskrevet under den enkelte gård.

Gård 3

Gård 3 blev kun delvist afdækket, men efter alt at dømme hørte det fundrige grubehus, som blev udgravet i 1985, til denne gård. Hovedhuset har også her udgjort toftens sydlige afgrænsning, men kun staldenden blev afdækket. Den har indeholdt mindst fem sæt tagbærende stolper. Mod øst udgjorde et sadeltagshegn en delvis afgrænsning ind til nabogården. Mod nord afgrænsedes toften af en grøft. At dømme ud fra stolpehullerne synes gården at have stået i åben forbindelse med nabogården mod øst. Senere i gårdens levetid nedlægges det første sadeltagshegn, og i stedet opføres et nyt mod nord, mens nabogården opfører et sadeltagshegn mod øst. Den åbne forbindelse ind til nabogården synes at være opretholdt igennem begge faser. Også skelgrøften mod nord fornys.

Gård 4

Gård 4 blev afdækket i sin helhed. Den parallelogram-formede gårdstoft målte 36,5 m fra nord til syd x 32,5 m fra øst til vest (ca. 1100 m²), og hovedhuset på 25,3 meters længde udgjorde også her gårdstoftens sydlige afgrænsning. Øst for hovedhuset var der en portåbning. Et sadeltagshegn afgrænsede gården mod øst, og i det nordøstre hjørne fandtes en indhegning eller mindre hegnshus uden tagbærende stolper. Der syntes at have været en indkørsel i det nordøstre hjørne, og mod nord var toftegrænsen en grøft.

Hovedhuset var indrettet i tre afsnit: I vest den velkendte beboelsesdel med to firstolpemoduler

efterfulgt af en stald del med fire sæt tagbærende stolper foruden delvist bevarede båseskillerum og endelig mod øst endnu et firstolpemodul. Østgavlen syntes at have været åben eller konstrueret uden brug af jordgravet tømmer. Huset havde to sæt døråbninger på hver side af stald delen.

På et senere tidspunkt blev hovedhuset ombygget og forlænget. Der tilføjedes et ekstra sæt tagbærende stolper mod øst, og huset målte nu 31,3 m og udfyldte hele gårdstoftens bredde. Østgavlen syntes også i denne fase at være åben. Sadeltagshegn mod øst nedlægges, og til afløsning opføres nye sadeltagshegn mod vest og nord. Skelgrøften mod nord fornyedes også.

Gård 4 minder i sin planløsning om Gård 1 og er måske dennes efterfølger. Både det skævt orienterede sadeltagshegn mod vest på toften, indhegningen i det østre hegn og indkørslen i nordøsthjørnet genfindes ved begge gårde, mens der i fase 2 ikke længere er en fritliggende bygning inde på toften. Da gården står i delvis åben forbindelse med Gård 3, kunne man forestille sig, at baggrunden for overgangen mellem fase 1 og 2 er ønsket om at dele Gård 1 til Gård 3 og Gård 4.

Syd for gården fandtes fire grubehuse, som har afløst hinanden igennem gårdens levetid. Alle synes at have haft ét sæt tagbærende stolper stående med en afstand på mellem 2,2 og 3,2 m suppleret af kraftige vægstolper i nord og syd. I flere tilfælde fandtes ekstra stolper i nord, måske spor efter døren.

Gård 5

Gård 5 blev udgravet i sin helhed og bestod af en parallelogram-formet gårdstoft, der i sin ældste skikkelse målte 32,5 m fra øst til vest (ligesom gård 4) x ca. 21 m fra nord til syd (ca. 700 m²). Toften var mod øst og nord afgrænset af sadeltagshegn, og i det nordøstlige sammenstød mellem disse var en åbning. Mødet mellem hegnene til gård 5 og gård 6 tyder på, at begge gårde er opført på samme tid. Senere udvidedes toften mod nord til sidelængden ca. 35 m, så arealet præcist modsvarede naboen mod vest, gård 4. Den senere faser udvidede gårdstoft afgrænsedes mod nord af et sadeltagshegn og et flerfaset grøftforløb. I nordøsthjørnet synes der at have været et mindre hegnshus eller indhegning, og det så ud til, at der

Fig. 9. I det yngre af Gård 5's hovedhuse fandtes bunden af et stort nedgravet forrådskar. Det har været over 60 cm i diameter og har nok været anvendt til opbevaring af fødevarer. ASR2253x210.

Within the youngest of the main houses of Farm 5 the bottom of a large number of buried storage vessels was uncovered. They were more than 60 cm in diameter and would have been used to store foodstuffs.

havde været en åben forbindelse ind til naboen mod øst, Gård 6.

Også på Gård 5 udgjorde hovedhuset gårdens sydlige afgrænsning. Ved anlæggelsen var det 23,7 m langt og bestod af de velkendte to firstolpe-moduler i vest, mens der i staldenden stod fire sæt tagbærende stolper. På et senere tidspunkt fornys Gård 5's hovedhus fuldstændig. Det nye hus var af samme størrelse og opbygning som forgængeren, men i det vestlige firstolpe-modul i beboelsesdelen manglede den nordøstlige af de tagbærende stolper. Også dette er et velkendt træk i tidens husbyggeri og et af de første tegn på, at man stræbte efter at skabe stadig større åbne rum i husene. Nedgravet i huset fandtes bunden af et stort forrådskar, x210, som havde været over 60 cm i diameter. Det har stået i indgangsrummet mellem beboelsen og stalden, men desværre var der i fyldjorden ikke bevaret spor efter karrets oprindelige indhold. Fra karrets fyld blev udtaget et forkullet hvedekorn, x168, til kulstof 14 datering. Fra en tagbærende stolpe i det yngre hovedhus blev der udtaget et for-

kullet bygkorn, x121 til kulstof 14 datering (fig. 12).

Syd for gården fandtes fire grubehuse, som har afløst hinanden igennem gårdens levetid. De var af samme type som nabogårdens og spændet mellem de tagbærende stolper varierede mellem 2,5 og 3,5 m.

Gård 6

Luftfotografierne fra 1985 tyder stærkt på, at Gård 6 udgør den østligste i rækken af sammenbyggede gårde, men planområdet omfattede desværre ikke hele denne gårdstoft, så kun de vestlige 13 m blev afdækket. Det er således kun udstrækningen fra nord til syd, der kendes. Udviklingen følger nabogårdens, og ved anlæggelsen målte toften 20,7 m fra nord til syd. Senere blev den udvidet til omkring 35 m. Både i den ældre og yngre fase afgrænses toften mod nord af sadeltagshegn, som i den yngre fase desuden suppleres af en grøft mod nord. Der synes også at have været indrettet et lidt mere lukket hegnshus i vestenden af det yngre sadeltagshegn (fig. 8).

Hovedhuset havde også her udgjort gårdens sydlige afgrænsning, og lidt usædvanligt havde dette hus stald i vest. Stalden havde været på mindst fem sæt tagbærende stolper, og tydelige båseskille- rum var endnu bevaret. Også dette hus så ud til at være udbedret eller ombygget i løbet af sin levetid.

Fra jordprøverne udtaget af husets tagbærende stolpehuller, blev to forkullede korn af hhv. rug og byg, x90 og x93, kulstof 14-dateret (fig. 12).

Syd for gården udgravedes tre nydelige grubehuse (fig. 4), som et ad gangen har hørt til gården. Afstanden mellem de tagbærende stolper varierede mellem 2,2 og 2,8 m, og i to af dem var den nordlige væg suppleret af skrå hjørnestolper, som måske har indgået i en dørkonstruktion.

Gård 7

At landsbyen har bestået af mere end én sammenbygget række gårde antydes stærkt af Gård 7 og nok også Gård 8. Gård 7 betegner en kun delvis afdækket gård, hvor de tre udgravede faser af hovedhuset har udgjort toftens nordlige afgrænsning, og gården vender altså modsat de tidligere beskrevne (fig. 11). Husenes orientering synes dog

Fig. 10. I et af grubehusene fandtes skårene til dette smukke lerkar af form som en vase hvilende på en standring og udsmykket med fureornamentik. Karrets overflade er glittet på samme måde som senere tiders jydepotter, så overfladen har fremstået sort og skinnende. Det blev fundet i det vestligste grubehus tilhørende gård 5 (fig. 7). ASR2253x178.

One of the pit houses contained sherds belonging to this beautiful earthen vessel formed as a vase resting on a standing ring and decorated with grooved ornamentation. The surface of the vessel was smoothed much in the same fashion as later Jutish pots, so the original surface must have appeared as black and shiny. It would have been used in Farm 5.

at være helt den samme som Gård 3-6, og samlet set tyder det på, at landsbyen også har bestået af sydligere beliggende gårde, hvis hovedhuse udgjorde de tilhørende tofters afgrænsning mod nord. Således kan det åbne område mellem gårde- ne måske betegnes som en forte.

Af Gård 7 er afdækket tre faser af hovedhuset, hvor de enkelte faser ligger lettere forskudt mod nord eller syd i forhold til hinanden. Der var ikke stratigrafi mellem stolpehullerne, så hvilket hus der er ældst og yngst vides ikke. Det nordligste hus indeholdt færrest kulturindslag i stolpehuller-

nes fyld og er måske det ældste. Planløsningen er i alle tre tilfælde den samme; i vest en beboelsesdel bestående af to firstolpemoduler og i øst en stald- del med fire eller fem sæt tagbærende stolper. I to tilfælde mangler den nordøstlige stolpe i beboel- sesafsnittets vestlige modul. To af husene var vel- bevarede og begge synes at have haft mere eller mindre åbne gavle i staldenden. Øst for hovedhus- ene fandtes spor af et toftehegn, ved det nordlige hus kunne også udskilles en portåbning.

Fra det velbevarede nordlige hus blev der foreta- get kulstof 14-dateringer af tre forkullede korn fra hver sit tagbærende stolpehul, x181, x182 og x183 (fig. 12).

Der afdækkedes også et enkelt grubehus af samme grundtype som de tidligere beskrevne. Spændet mellem de tagbærende stolper var 2,8 m, og det bemærkes, at grubehuset havde ekstra vægstolper i sydvæggen i modsætning til de tidli- gere beskrevne grubehuse, hvor de ekstra vægstol- per fandtes i nord. Det tyder måske på, at det har været gårdsanlæggets samlede orientering som bestemte disse stolpers placering frem for ver- denshjørnerne. Grubehuset må have hørt til et af de to huse mod syd, og der gemmer sig sikkert flere under mulden mod nord.

Gård 8?

Ved feltets sydgrænse fandtes et ensomt beliggen- de grubehus af samme type som de tidligere beskrevne (fig. 5). Spændet mellem de tagbærende stolper var 2,4 m. Grubehusets tilstedeværelse tyder stærkt på, at der som minimum befinder sig endnu ét gårdsanlæg under mulden mod syd, måske også en hel række gårde som den her beskrevne? Grubehusets orientering tyder på sam- tidighed med den øvrige bebyggelse.

Fundmaterialet

Fra udgravningen er i alt registreret 1849 fund. Langt størstedelen stammer fra grubehusenes fyld- lag, og som vanligt er keramikken den største fundgruppe. Hovedtendenserne svarer til resulta- terne fra grubehuset udgravet i 1985 (Jensen 1985). Men af særlig interesse er ganske få kam- skraverede skår, hvis dekoration afviger fra den øvrige keramik (fig. 14). Der kunne samles større dele af to kar med denne form for udsmykning, og

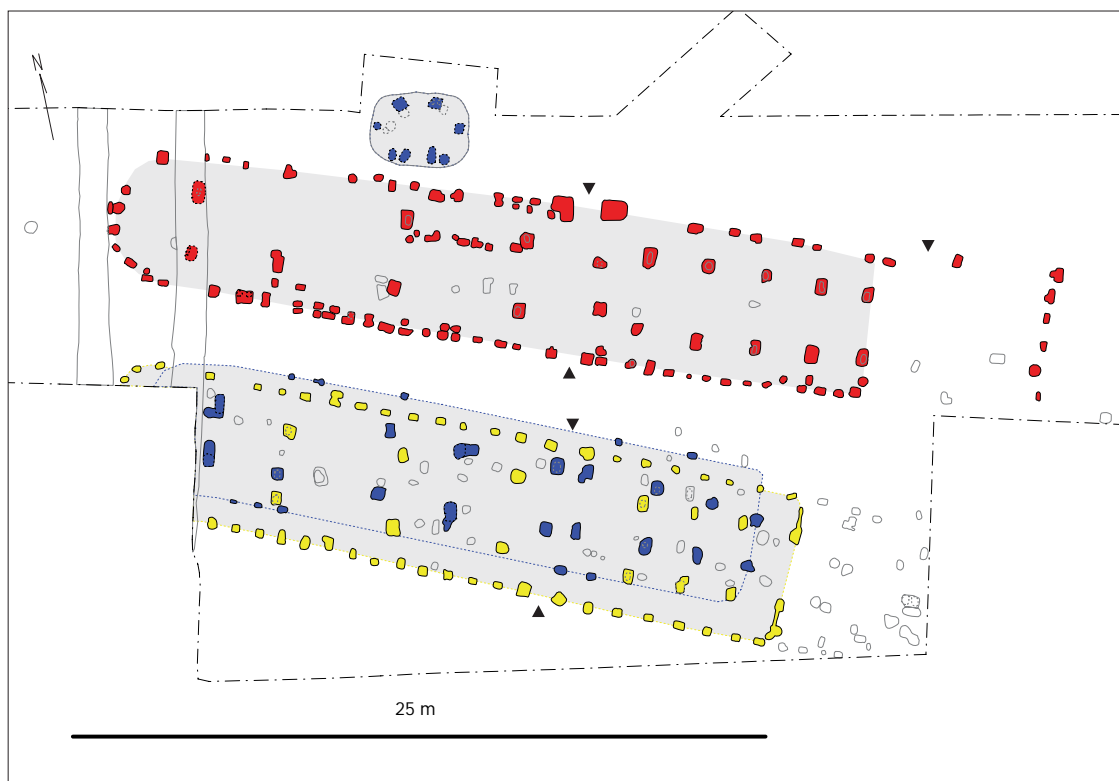

Fig. 11. De tre hovedhuse tilhørende Gård 7 samt de to hegn og grubehuset. De to af langhusene ses at have haft åben østgavl.

The three main houses belonging to Farm 7 as well as the two fences and the pit house. The two of the long houses seem to have had an open eastern gable wall.

begge havde vakkelbund. Måske er det en keramiktype, som peger fremad i tid.

Blandt genstandene af sten er der et par slibe-sten/nålegrattere, nogle med rille til hvæsning af nåle samt et større fragment af en spidsoval ildslagningssten. Desuden er der fundet en del knusesten samt jernslagge, hvor sidstnævnte viser, at der også må have boet en smed et sted i landsbyen. Et enkelt skår af en lille digel viser, at der også er støbt metaller på stedet. Trods flittig brug af metaldetektor og vandsoldning optræder der hverken genstande af metal eller glas iblandt fundene fra germanertidslandsbyen. En egentlig bearbejdning af fundmaterialet ville på væsentlige punkter kunne udbygge denne kortfattede omtale.

Sammenfatning

Udgravningen på Håndværksvej i St. Darum afdækkede interessante og velbevarede dele af en

landsby fra slutningen af ældre germansk jernalder, omkring år 500 e. Kr. Der er udgravet dele af mange landsbyer fra denne periode i Danmark, men kun sjældent beliggende så uforstyrret, som det var tilfældet her. De velordnede gårde var anlagt efter et fast mønster, som måske afspejler en tilsvarende velordnet markstruktur i landsbyens nærhed. Den udgravede bebyggelse var ret kortlivet, og da der ikke var forstyrrende spor af hverken ældre eller yngre bebyggelse på stedet, har det været muligt at udrede bebyggelsesudviklingen ret præcist og ikke mindst sikre et stort og kronologisk rent fundmateriale.

Gennem udvidelser og ombygninger kan man følge gårdenes udvikling. Det er vigtigt at pointere, at dette har været en dynamisk udvikling, som kun dårligt kan rummes i tre fasesammentegninger (fig. 6, 7 og 8). Ligeledes er det heller ikke muligt præcist at fastslå i hvilken rækkefølge mange af

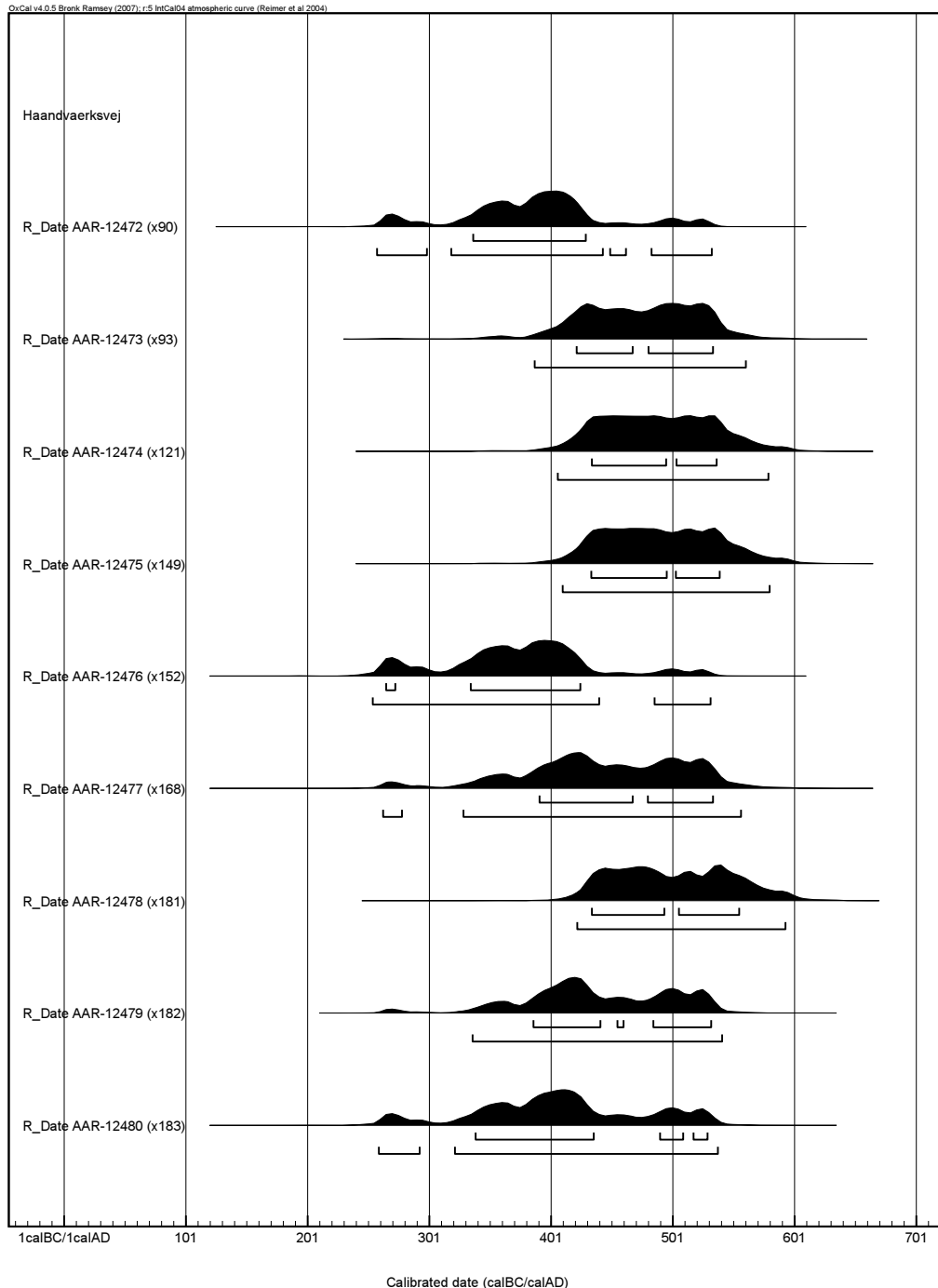

Fig. 12. De ni kulstof 14-dateringer faldt alle indenfor det forventede tidsrum, men desværre befinder der sig her et plateau på kalibreringskurven. Det betyder, at dateringerne ikke er ret præcise. Sammenregnes de ni dateringer bliver dateringen enten midten af 5. årh. eller begyndelsen af 6. årh. I en samlet betragtning må den sidste datering foretrækkes.

The nine carbon type 14 datings all fell within the expected time span, but unfortunately all find themselves on a plateau in the dating sequence. This means, that the datings cannot be interpreted as being very precise. Seen together as a group, the nine dates indicate either a date around the middle of the 6th century or the beginning of the 7th century. The later date would be most applicable.

Fig. 13. Stort set komplet, fureornamenteret lerkar med vakkelbund. Fundet i det østligste af grubehusene tilhørende gård 5 (fig. 8). ASR2253x204.

A near complete groove ornamented earthen vessel with a rounded wobbly base. Found in one of the pit houses belonging to Farm 5.

om- og tilbygningerne er foregået, men hovedtendenserne synes at være klare.

Der er i alle tilfælde tale om ret beskedne gårdsanlæg, og blandt hovedhusene falder særligt de åbne gavlender i øjnene, et forholdsvis usædvanligt træk, som nok viser et udviklingstrin, der peger fremad i tid. De velbevarede hegn gav mulighed for at dokumentere, at flere af tofterne stod i åben indbyrdes forbindelse, hvilket alt andet lige tyder på et tæt samarbejde om gårdens drift.

De senere års forskning har vist, at landsbyernes udbygningsmønstre langtfra var tilfældige, men i

høj grad styret af besiddelsesforhold og arvedelinger, og sådanne forhold må også ligge bag den snorlige gårdsrække i St. Darum (Holst 2004). Måske var gårdene beboet af den samme slægt? Gård 7 og 8 tyder på, at flere samtidige gårde ligger skjult på marken mod syd, men kun fremtidige undersøgelser vil kunne afsløre om de også er anlagt efter samme fascinerende planmæssighed.

Det store fundmateriale fra grubehusene giver mulighed for detaljerede studier af karrenes udsmykning og former samt dekorationselementernes udvikling over tid. Sådanne sluttede fund har betydelig udsagnskraft og vil kunne give vigtig ny viden. Også selve husholdningerne vil kunne studeres, da lerkarrene i et vist omfang også afspejler den mad, man har tilberedt.

Der er foretaget i alt ni kulstof 14-dateringer, som alle falder omkring år 500 e. Kr. Desværre er denne periode ikke den bedste, når man ønsker mere præcise dateringer, så nærmere en datering af de enkelte faser kommer vi næppe i denne omgang. Som så mange andre udgravede bebyggelser forsvinder sporene efter landsbyen engang i første del af det 6. årh. I denne periode synes mange landsbyer at forsvinde, og udviklingen i de følgende århundreder er endnu kun dårligt kendt. Forhåbentlig vil kommende udgravninger i området med tiden afsløre, hvad der skete med landsbyen og dens beboere, da gårdene på denne mark blev nedlagt engang i 500-årene e. Kr.

Fig. 14. Kamskraveret keramik. Det ene kar er 12 cm højt. Skårene blev fundet i det østligste af grubehusene tilhørende Gård 5 (fig. 8). ASR2253x21.

Comb hatched ceramics. One of the vessels was 12 cm high. The sherds were uncovered in one of the pit-houses belonging to Farm 5.

Noter

1. Udgravningen, ASR 2253, var en nødudgravning iværksat forud for en planlagt udstykning af området.
2. Udgravningen ASR 785 foretaget af stud. mag. Claus Feveile og stud. mag. Lene Lund.
3. Det floterede materiale er kursorisk gennemgået af Moesgaard Museums konserverings- og naturvidenskabelige afdeling, journal nr. FHM 4296/501, som også stod for udvælgelse af materiale egnet til kulstof 14-datering. Disse dateringer blev udført af AMS 14C Dateringscenteret ved Institut for fysik og astronomi på Aarhus Universitet, prøvenr. AAR12472-12480.
4. Den yngre jernalders gårdsanlæg er grundigt beskrevet i Ethelberg 2003.

Litteratur

- Ethelberg, Per, 2003: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie* (Lennart Madsen og Orla Madsen red.), s. 123-373.
- Jensen, Stig, 1985: Et grubehus fra Darum. Bidrag til keramikudviklingen gennem 6. årh. e. Kr. *Kuml* 1985, s. 111-121.
- Jørgensen, Lars og Peter Vang Petersen 1998. *Guld, magt og tro*.
- Holst, Mads Kähler, 2004: *The Syntax of the Iron Age Village*. Ph. D. afhandling, Aarhus Universitet.
- Nielsen, Leif Chr., 1998a Yngre romersk jernalder, germansk jernalder og vikingetid, ca. 300-1050/1100 e. Kr. *Marsk, land og bebyggelse* (Stig Jensen red.) bd. I, s. 141-165.
- Nielsen, Leif Chr. 1998b: Ekskurs 4 Bavnehøj-gravpladsen, Darum sogn. *Marsk, land og bebyggelse* (Stig Jensen red.) bd. II, s. 185-189.
- Siemen, Palle, 2000: *Præstestien*.

SUMMARY

Part of a village from around the year 500 A.D. excavated in St. Darum near Ribe

Over the course of the summer of 2007 Den Antikvariske Samling in Ribe excavated an area of in all 9361 m² on the northern border of the village of St. Darum, which faces out onto the Wadden

Sea between Esbjerg and Ribe. The excavation ASR 2253 was an emergency excavation set in work ahead of a planned land subdivision of the area into parcels.

On the slight northern sloping field north east of Darum parish church the remains of a village dating to the Early Germanic Iron Ages (ca. 350-550 A.D.) was uncovered with its farms seemingly built in a row. The well built farms was laid out following a clear pattern and their development throughout the limited time-span, in which the village lay on the site gave a fascinating insight into a well ordered rural village society.

The results of the excavation are presented in the article, which on a number of points adds some new knowledge to our understanding of the development of Iron Age villages. The excavated farms were only present on the site between 50 and 100 years and in a number of cases seem to have stood in an open relationship with each other. An obvious conclusion would be to assume some form of family connection between the farms. Carbon type 14 datings indicate that the settlement had its main focal point around the year 500 A.D.

Morten Søvsø
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

En runeamulet fra Gl. Hviding

Af Lisbeth M. Imer og Claus Feveile

I efteråret 2009 blev der ved Gl. Hviding, sydvest for Ribe, fundet en lille aflang bronzestang med runer, som viste sig at være en runeamulet fra den sene vikingetid. Genstanden var meget korroderet i overfladen, så kun enkelte sekvenser af runeteksten kunne læses. Med ved at sammenligne med andre fund fra perioden kan det konstateres, at amuletten har været et middel til sygdomsuddrivelse, når andre behandlingsmetoder slog fejl.

Indledning

På markerne vest for Gl. Hviding kirke er der i dag bart. Kigger man mod vest er det eneste man ser diget og fjernt i baggrunden Mandø og i godt vejr også Rømø og Fanø. En hare og måske et par rådyr piler over markerne. Bortset fra den ensomt beliggende kirke er der intet der umiddelbart tyder på, at der hér engang har ligget et dynamisk og rigt samfund (fig. 1).

Vi ved dog at det er tilfældet. At der ikke bare under mulden, men også i den, er masser af spor efter bebyggelse lige fra tidlig førromersk jernalder, ca. 500 f.Kr. og frem til kirkens opførelse engang i første del af 1200-årene.

Området blev kendt af museet i begyndelsen af 1980'erne, hvor et stort Trelleborghus blev iagttaget i kornet og i de følgende år blev et betragteligt areal udgravet. Der fremkom bebyggelse fra flere perioder, men især bebyggelsen fra slutningen af 900-årene, og indtil pladsen forlades et par hundrede år senere, træder tydeligt frem i udgravningerne. Her er der tale om sporene efter en større gård, der rykker lidt rundt, men der er ingen tvivl om, at gården har haft naboer. Der har ligget en hel landsby.

Samtidig blev metaldetektoren taget i anvendelse, både ved udgravningen når overjorden blev fjernet med maskinkraft (Jensen 1986) og ikke mindst på de tilstødende arealer. Gennem de sidste ca. 25 år er der fremkommet adskillige hundrede spændende oldsager af metal, og flere af dem har tidligere været fremlagt her: en generel oversigt over de første års metalfund (Jensen 1991), et helt særligt smykke fra vikingetiden (Skibsted Klæsøe 2005) og en lang række spændende små smykker

Fig. 1. I Hviding sogn er de vigtigste detektorpladser markeret. Runeamuletten er fundet på den vestligste af dem, Gl. Hviding, nær ved Vadehavet. Grønt: vådområder. Lyst: tørt land.

The most important metal detector sites of Hviding parish are highlighted on the map. The runic amulet was found on the most western of these, Gl. Hviding close to The Wadden Sea.

fra det karolingiske og ottonske rige (Baastrup 2007).

De mange timers tålmodig søgen giver stadig overraskende resultater – ikke bare mængden af fund, men til tider også i form af en særlig flot

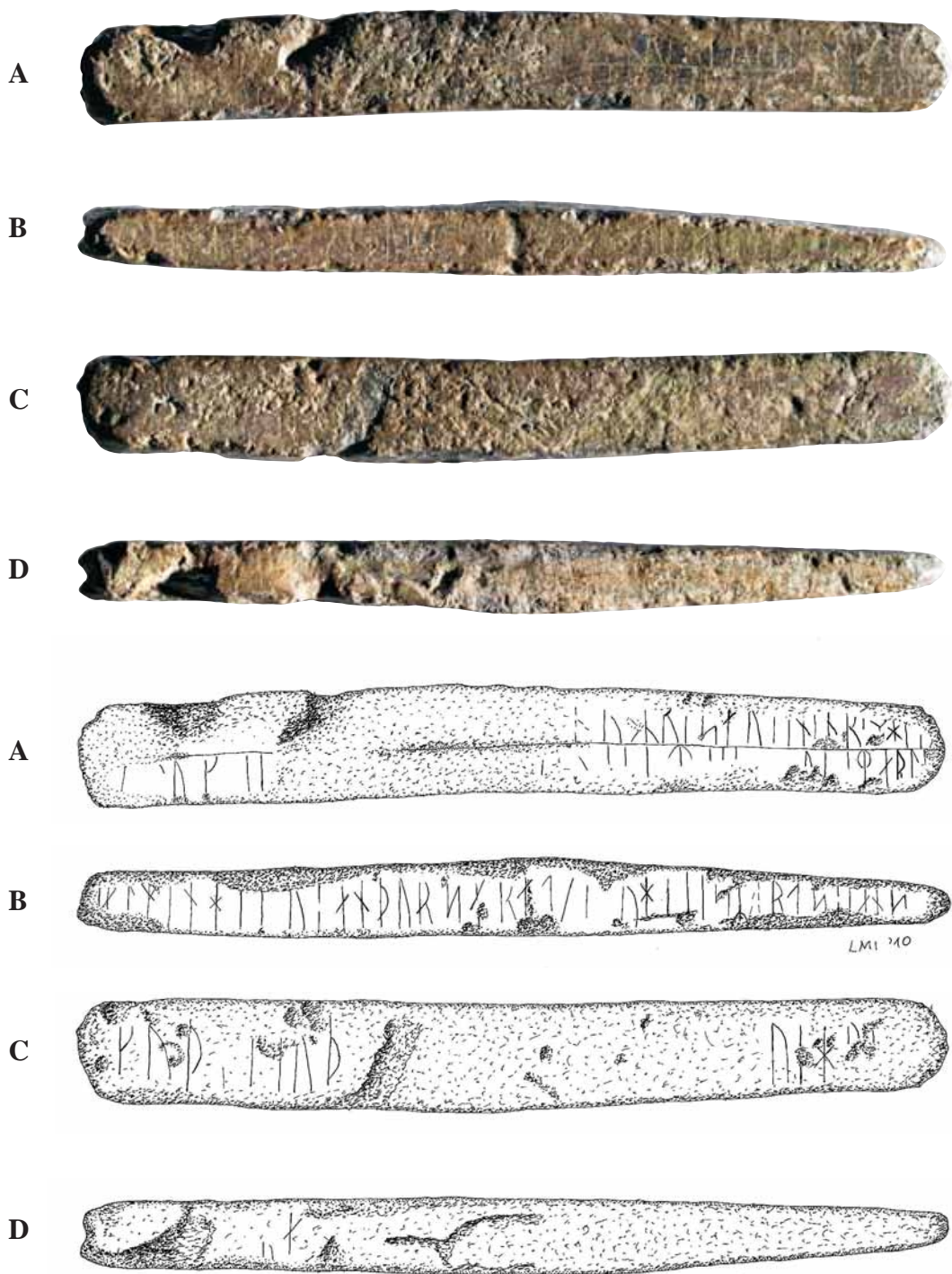

Fig. 2. Runeamulett. ASR1689x161. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet. Tegning: Lisbeth M. Imer. 2:1.

The runic amulet. Photo and drawing. 2:1.

kvalitet eller sjælden type. Når man står med et flot smykke, der heldigvis nogle gange stadig er velbevaret efter mere end 1000 år i jorden, kommer man tættere på fortidens mennesker og deres håndværksmæssige kunnen. Smykket kan også ved sit materiale, udformning eller ornamentik afgive signaler om ejerens sociale status, køn eller tro. Men hvis skal man endnu tættere på, hvis man skal nærme sig datidens menneskers tanker og forestillingsverden, kan en skriftlig hilsen fra fortiden være midlet. Hvis den så oven i købet er skrevet med runer, så føles det som om man næsten ikke kan komme tættere på. Og det er netop så heldig én af vores trofaste folk var, da han i efteråret 2009 afsøgte markerne vest for Gl. Hviding kirke med metaldetektoren. Et signal fortalte at der var bid, men ved første øjekast så stykket nu ikke videre interessant ud: et stangformet stykke bronze, noget forvitret af opholdet i pløjebjorden. Men da bronzestangen forsigtigt blev vasket trådte der små indridsede streger frem på to af siderne og tankerne gik straks i retning af runer.

At finde runer sker sjældent – og endnu sjældnere på et underlag af bronze, så kunne det mon nu være sandt? Runerne blev heldigvis bekræftet, da Nationalmuseets ekspert fik fat i stykket. Jens Chr. Lau, detektormanden, havde fundet en skriftlig meddelelse fra fortiden.

Runeamuletten

Da bronzestykket blev undersøgt på Nationalmuseet stod det hurtigt klart, at der med sikkerhed var tale om runer. Efter en omhyggelig konservering lykkedes det endda at få lidt flere runer frem. Amuletten er udformet som en aflang bronzestang, som smalner lidt mod den ene ende, Kanterne er afrundede, og overfladen bærer i det hele taget præg af opholdet i pløjebjorden. Amuletten måler 6,4 x 0,7-0,8 x 0,3-0,5 cm og er beskrevet med runer på alle fire sider (fig. 2). Da amulet-

ten er lavet af bronze tyder det på, at den hører til blandt senvikingetidens runeamuletter. Det bekræfter også runernes udformning (dobbeltsidige **a-** og **n-**runer samt den runde form på **m-**runen), og amuletten dateres på dette grundlag til 1000-årene (se nedenfor).

Overfladen er så korroderet, at der ikke kan gives en sammenhængende oversættelse af teksten, kun enkelte tegn og ord lader sig udskille:

Side A '...'

Side B '...al min(?) ... jätte/jætter...'

Side C 'Gud/god(?)...'

Side D '...'

Mest interessant er det, at ordet **pursa** eller **pursar** optræder på side B, altså på nudansk 'jätte/trold' eller 'jætter/trolde'. Det er nemlig et ord, som genkendes fra sygdomsuddrivende runeamuletter. På side B kan man skelne runefølgen **almin**, muligvis 'al min' på nudansk. Side C indledes med **kuþ...**, muligvis 'gud...' eller 'god...'.

Det er ikke meget, vi ved om lægegerningen og om sygdomshelbredelse i oldtiden, for sådanne foreteelser sætter kun ringe spor i det arkæologiske materiale. Vi kender til nogle ganske få lægeinstrumenter, f.eks. fra våbenofferfundene fra jernalderen, og de trepanerede kranier fra stenalderen tyder også på en lægegerning, som ikke var så primitiv endda. Også urtemedicin må have spillet en væsentlig rolle i sygdomsbehandlingen – dette kender vi i hvert fald til fra senere skriftlige kilder (Cameron 1993), og det kan uden tvivl føres længere tilbage i tid. Fra det arkæologiske materiale kender vi også til runeamuletter, som har spillet en rolle i sygdomsbehandlingen, når alt andet svigtede. Urtemedicin kunne hjælpe på alle de sygdomme, man kendte til, men de uhelbredelige sygdomme kunne kun troen og magien hjælpe mod. Man må forestille sig, at troen kunne *frem-*

Indskriften på runeamuletten kan translittereres således:

Side A	...-(u)R r-s-(a)(u)--(n)-(n)r-(m)h---... (i)...u(k)---...-----(-)(m)---(-)...(u)---mar(l)...
Side B	-(a)(l)(m)inh---u-anþursar(a)-(-)-(-)(u)h---R (-)r(a)s-ian(s)...
Side C	kuþ---u(þ)...(u)-h(u)-...
Side D	...-a...

mane en form for placebo-effekt, som kunne hjælpe den uhelbredeligt syge (Gustavson 2010, s. 62).

Der er ingen tvivl om, at indskriften har noget med sygdomsuddrivelse at gøre, og i det følgende skal gives et par eksempler på paralleller til indskriften fra Gl. Hviding for at komme en forståelse af runeamulet-skikken i vikingetiden nærmere.

Fælles for sygdomsuddrivende runeamuletter af denne type er, at sygdommen tiltales eller får et navn for at lokke den frem og binde den. Først derefter kan den manes bort (Gustavson 2010, s. 66). Dette er meget tydeligt i indskriften på bronzeamuletten fra Sigtuna, som blev fundet i 1933. Den er en aflang, flad plade af bronze med hul i den ene ende og stammer formentlig fra 1000-tallet. Hele indskriften er ikke sikkert tolket, f.eks. har der hersket tvivl om sekvensen **þur x sarriþu**, som Magnus Olsen tolkede 'Tor såre! Du (thursernes drot) hug ind på!' (Olsen 1940, s. 7ff.). Senest har Helmer Gustavson givet den overbevisende tolkning, at sekvensen skal forklares som *sárridu*, altså 'sårfeber' (Gustavson 2010, s. 66f.). Der er dog ingen tvivl om tolkningen af sekvensen **þursa trutin fliu þu nu funtin is**, som oversat til nudansk lyder 'Thursernes drot (jættekonge) flygt du nu! Fundet er (du)!' samt den sidste sekvens **niut lufia**, som på nudansk lyder 'Nyd godt af lyf (staven)', altså helbredelsesstaven (Olsen 1940, s. 6ff.). Amuletten er altså en sygdomsuddrivende amulet for sårfeber.

Samme formel kendes fra et engelsk manuskript, Canterbury-manuskriptet *Cottonianum Caligula A XV 4:o*, som findes i British Museum. Den del af manuskriptet, hvor runerne findes, er afsluttet i 1073, men det vides ikke, hvornår runerne er skrevet ind. Deres karakter tyder dog på, at de er samtidige med manuskriptet (Jacobsen & Moltke 1942, s. 488ff.). Indskriften minder i sit indhold meget om indskriften fra Sigtuna og lyder i sin fulde længde, translittereret af Helmer Gustavson 1997:

**kurilsarþuarafarþunufuntinistuþuruigipik
þorsatrutiniurilsarþuarauipþraþrauari**

Oversat til nudansk (Gustavson 2010, s. 73f.) (LI's oversættelse fra svensk til dansk): Gyril sårtap, far du nu! Fundet er du! Thor vie dig, thursernes drot, Gyrlis sårtap. Mod materie i årene (blodforgiftning).

Der kendes altså to paralleller til amuletten fra Gl. Hviding, hvor sekvensen **þursa/þorsa** optræder, og de er begge knyttet til sygdomsuddrivelse i forbindelse med sårfeber eller blodforgiftning, hvor sygdommen benævnes jættekonge eller jætte for at fange og fastholde sygdommen. Det er meget sandsynligt, at Gl. Hviding-amuletten har haft samme funktion, selv om den besværgelse, der har ledsaget påkaldelsen af sygdommen, er korroderet bort. Det kan ikke afgøres, om sekvensen **kuþ** på side C er en påkaldelse af Gud, idet resten af teksten er for udvisket. Ordet kan også være 'god' eller en del af noget helt tredje.

En anden amulet, som kan have haft samme funktion som de ovenfor beskrevne, er fra Roskilde (fig. 3a). I 1898 blev der fundet en rektangulær træpind, som er tykkest på midten, har bærehul i den ene ende og er beskrevet på alle fire sider (Jacobsen & Moltke 1942, s. 298), altså ikke ulig fundet fra Gl. Hviding. Indskriften består af en opremsning af **þ**- og **u**-runer – **þuþuþu** osv. Den blev fundet i en tid, hvor man ikke kendte til mange løsgenstande med runer, og tolkningen lød på en magisk opremsning af runerne (Jacobsen & Moltke 1942, s. 298; Bæksted 1952, s. 47). Set i lyset af de fund der nævnes i denne artikel er det dog meget sandsynligt, at indskriften på Roskilde-amuletten er en lang opremsning af **þurs**, jætten, og at meningen har været at fastholde sygdommen for at undertvinge den.

Runeamuletter kendes fra hele jernalderen, men en af de mest berømte er kraniefragmentet fra Ribe, som er dateret til første halvdel af 700-årene. Amuletten er fundet under de arkæologiske udgravninger i Ribe i 1973 (fig. 3b) (Imer 2007, s. 301), og måler ca. 8 x 6 cm. Der er boret et lille hul til ophængning og til hjælp mod sygdommen. Indskriften lyder oversat til nudansk (Stoklund 2004, s. 37): 'Ulf/ulv og Odin og Høj-Tyr. Hullet/Buri er hjælp mod dette værk (denne smerte). Og dværgen overvundet. Bourr'. Der er ingen tvivl om, at Ribe-amuletten repræsenterer et tidligt eksempel på den tradition, som viser sig tydeligere for os senere i vikingetiden: at det var vigtigt at give sygdommen navn og holde den fast før uddrivelsen.

Traditionen med at lokke sygdommen frem ved at give den navn for derefter at mane den ud er

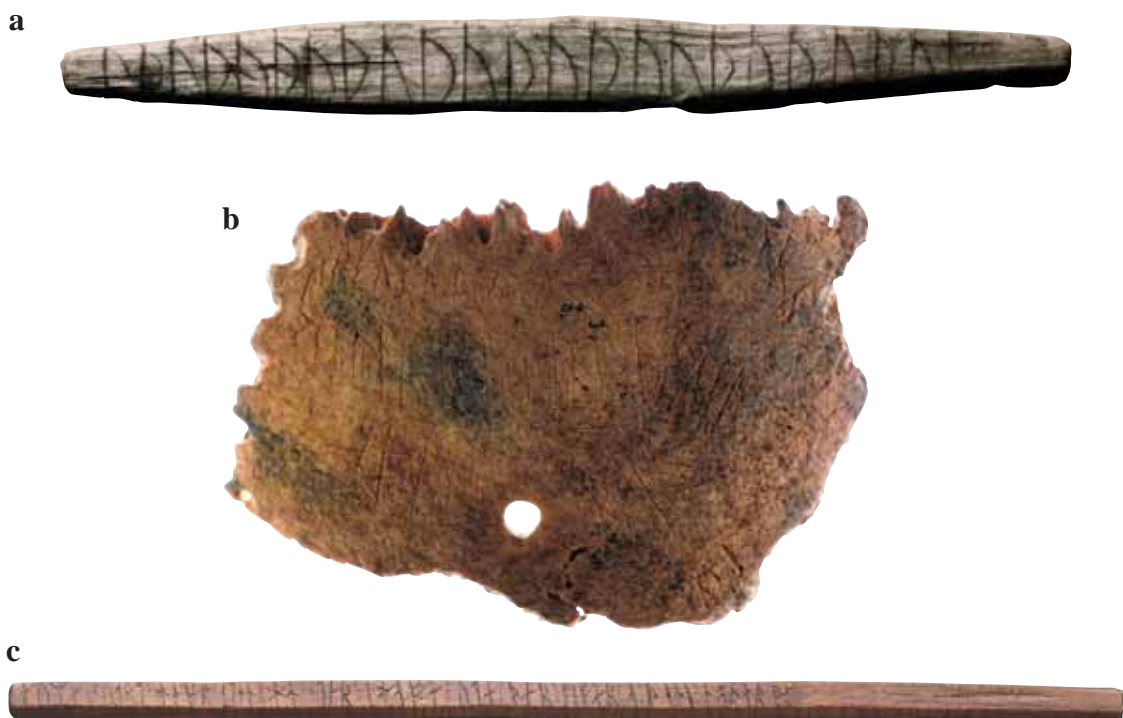

Fig. 3. a: Roskildestaven. Længde: 12,3 cm. b: Ribeskallen. Mål: 8,2x6 cm. c: Ribestaven. Længde: 30 cm. Foto: a, c: Nationalmuseet; b: Torben Meyer.

a: The Roskilde stove. Length: 12,3 cm. b: The Ribe skull. Measurements: 8,2x6 cm. c: The Ribe stove. Length: 30 cm.

uden tvivl startet i førkristen tid med Thor vie-formlerne eller påkaldelsen af de hedenske guder som de uddrivende kræfter. Men også fra middelalderen kendes eksempler, hvor sygdommen er lokket frem og derefter uddrevet – eller forsøgt uddrevet – ved hjælp af kristne bønner. Et eksempel stammer fra Sydgrønland, hvor nordboerne boede i ca. 500 år fra omkring år 1000 til anden halvdel af 1400-tallet. I Østerbygden, som var den sydligste af de to nordbokolonier i Grønland, fandt man ved en arkæologisk udgravning i 1993 en aflang, firkantet træpind, som er beskrevet med runer på to sider. Indskriften er dateret til ældre middelalder, men er noget ødelagt, fordi pinden i nyere tid er blevet kløvet. Der er dog ingen tvivl om, at der er tale om en tekst på latin – eller tilnærmet latin, hvor de latinske ord *ora pro* 'bed for', kan udskilles. Hen mod slutningen af indskriften er der et skille tegn bestående af fire korte, lodrette streger, og efter dette står ordet *skessa*. Det er ikke et latinsk ord, men et nordisk, og det

betyder 'troldkælling' eller 'jættekælling'. Man må forestille sig, at træpinden er en sygdomsuddrivende amulet, hvor sygdommen bliver benævnt 'troldkælling', nøjagtig som i de sydsandinaviske amulettekster, og forsøgt uddrevet med en latinsk bøn. Traditionen, som havde dybe rødder i vikingetidens kult og religion, fortsatte altså i middelalderen, hvor den blev tilpasset den nye religion, men hvor den grundlæggende tanke om at fastholde og uddrive sygdommen blev bibeholdt. Skikken kom med selv til så fjerne egne som Grønland, hvilket vidner om, hvor indgroet den var i datidens samfund.

Fra 1300-tallets Ribe kendes også en sygdomsuddrivende amulet med en meget lang tekst (fig. 3c). Der er tale om en ca. 30 cm lang fyrretræspind, som blev fundet ved en arkæologisk udgravning i Grønnegade i 1955. Teksten lyder oversat til nudansk: 'Jorden beder jeg vare på (sikre, sørge for) og den høje himmel, solen og Sankt Maria, og selve Gud Drotten, at han låner

mig lægehånd og helbredelsestunge, at helbrede "Bævende", når den behøver bod (helbredelse). Ud af ryg og ud af bryst, ud af legeme og ud af lem, ud af øjne og ud af ører; ud af alt det, hvor ondt kan trænge ind. Sort hedder (en) sten; han står ude i havet. Derpå ligger ni Nød'er (ulykker). De skal hverken sove eller våge/vågne varmt (de skal uophørligt plage sygdomsdjævelen), før du får bod for denne [sygdom], for hvem jeg har runet ord at kvæde. Amen. Og det være (lad det ske)'.

Den "Bævende", der henvises til, er formentlig den sygdomsplagede, som er ramt af malaria-feber. I middelalderen var malaria bestemt ingen ukendt sygdom i Danmark (Moltke 1976, s. 396).

Fra middelalderen kendes desuden en række eksempler på amuletter, som ikke udelukkende var sygdomsuddrivende, men også var beskyttende i mere bred forstand. I Danmark kendes ikke mindre end 50 blyamuletter, både med runer og med latinske bogstaver, og antallet er stærkt stigende. Indskrifterne på blyamuletterne er kristne, og omdrejningspunktet er anmodninger om beskyttelse fra Gud. Af og til er bønner om beskyttelse så indforstået i teksten, at hverken ejerens navn eller anmodningen om beskyttelse er nævnt. I disse tilfælde består teksten udelukkende af latinske bønner, som f.eks. på blyamuletten fra Lille Myregård på Bornholm, hvor den latinske tekst oversat til nudansk lyder: '+Hil dig, helligste Maria, fuld af nåde. Herren er med dig, velsignet er du blandt kvinder og velsignet dit livs frugt. +Faderen er uskabt, +faderen er umålelig, +faderen er evig. AGLA'.

Det sidste AGLA er gentaget flere gange og er en forkortelse for det hebræiske 'Attah Gibbor Leolam Adonai' som betyder 'Du er stor i evighed, herre.' (Stoklund, Olesen & Imer 2006).

Det var store kræfter, der var på spil, når sygdomme skulle uddrives i vikingetiden og middelalderen. De stadig flere fund vidner om, at sygdomsuddrivelse ved hjælp af magiske bønner og formler var stærkt indgroet i samfundet. Hvor man ikke kunne kurere sygdomme ved hjælp af urtemedicin og andre kendte behandlingsmetoder, tyede man til de overnaturlige kræfter. Takket være detektorarkæologien har vi i dag et bredt kendskab til en tradition, som man bare for 50 år siden kun kendte en flig af.

Litteratur

- Baastrup, M.P. 2007: Vikingetidens og den tidlige middelalders emaljefibler fra Sydvestjylland. *By, marsk og geest* 19, s. 5-16.
- Bæksted, A. 1952: *Målruner og Trolldruner. Runemagiske studier*. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-Historisk Række, IV. København.
- Cameron, M. L. 1993: *Anglo-Saxon Medicine*. Cambridge.
- Gustavson, H. 2010: Sårfeberbenet från Sigtuna. *situne dei. Årsskrift för Sigtunaforskning* 2010. In honorem Sten Tesch, s. 61-76.
- Imer, L. M. 2007: Runer og runeindskrifter – Kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid. Katalog. Upubliceret ph.d.-afhandling. København.
- Jacobsen, L. & E. Moltke 1942: *Danmarks Runeindskrifter*. Text. København.
- Jensen, S. 1986: Pløjelagsarkæologi. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1986, s. 9-19.
- Jensen, S. 1991: Metalfund fra vikingetidsgårdene ved Gl. Hviding og Vilslev. *By, marsk og geest* 3, s. 27-40.
- Moltke, E. 1976: *Runerne i Danmark og deres op-rindelse*. København.
- Olsen, M. 1940: Sigtuna-amuletten. Nogen tolkningsbidrag. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1940. No. 3. Oslo.
- Skibsted Klæsøe, I. 2005: Et sælsomt spænde fra Ribe-egnen. *By, marsk og geest* 17, s. 5-13.
- Stoklund, M. 2004: The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment. I: Bencard, M., A. Kann Rasmussen og H. Brinch Madsen (eds.) *Ribe Excavations 1970-76* vol. 5, s. 27-42.
- Stoklund, M., R. S. Olesen & L. M. Imer 2006: Nyfund fra Danmark 2003. *Nytt om runer* 19, s. 4-10.

SUMMARY

A runic amulet from Gl. Hviding

South west of Ribe in the parish of Hviding there are a number of localities, where methodical searches with metal detectors have given many finds, especially from the Late Iron Age, Viking Age and the Middle Ages. Over the course of the last 25 years hundreds of metal pieces have been recovered from the fields just west of the parish

church in Gl. Hviding, some of which have been previously published (Jensen 1991; Skibsted Klæ-søe 2005; Baastrup 2007).

During the autumn of 2009 a metal detector yet again gave a strong signal and there was great surprise and joy when the find turned out to be a runic amulet – the detector man had just received a written message from the past.

The runic amulet is a small long bronze bar with runic inscriptions on all four sides (fig. 2). The fact that the amulet is made of bronze in itself indicates, that it dates from the late Viking Age and this is also supported by the forms of the runes themselves. The inscription is so corroded, that it cannot be deciphered in its full length, but the sequence **purs** ‘giant’ can be discerned. This word is known of from other sickness purging amulets of the period, where the inscription names and thereby retains the sickness, enabling it to be exorcised with some or other magical / religious incantation. One could name known amulets from Sigtuna and Roskilde (fig. 3a). This tradition of coaxing sickness by giving it a name and thereafter expelling it has without a doubt, deep roots in the pre-Christian period; here a skull fragment from Ribe is an early example from the 8th century (fig. 3b). The custom continued long into the Christian period, where it travelled along with Nordic emigrants to such faraway places as Greenland. But the custom survived just as well under more homely skies, as we presently know of around 50 amulets with inscriptions from Denmark alone. Thanks to detector archaeology, this number is steadily increasing.

Lisbeth M. Imer
Museumsinspektør
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
lisbeth.imer@natmus.dk

Claus Feveile
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1
6760 Ribe
cf@sydvestjyskemuseer.dk

Tørvefundamenter i Løgum Kloster – en dokumentation

Af Niels T. Sterum

I en artikel i "By, marsk og geest" (Bentsen 2008) er der rejst tvivl om karakteren af en særlig fundamenter, fundet flere steder i det middelalderlige klosterkompleks i Løgumkloster. Fundamenter, iagttaget 1975/76 under klosterkirkens sideskibsmure og nordre korsgangsmur, blev i 1977 publiceret som et enestående eksempel på tørvebyggede fundamenter under teglbygninger (Sterum 1977). Senere er tørvefundamenter dukket op flere steder i klosterkomplekset. I 1977 blev et lignende fundament påvist under et murforløb, der kan forstås som en ydre klostermur (Sterum 1983). I 1990 blev fundamenttypen påtruffet under østre klosterfløjs sydlige del og under en mur mellem østfløjen og munkenes toiletbygning (Kristensen 1992). Disse tørvebyggede fundamenter er alle nærmere omtalt - sammen med endnu nogle forekomster i klostret af denne fundamenttype – i en ny publikation (Sterum 2010), som selvsagt ikke var kendt, da tørvefundamenterne blev betvivlet. Trods omtale af tørvefundamenterne i allerede foreliggende litteratur er det formålstjenligt at dokumentere Løgumkloster-fundamenterne yderligere for definitivt at fastslå disse fundamenteres egenart.

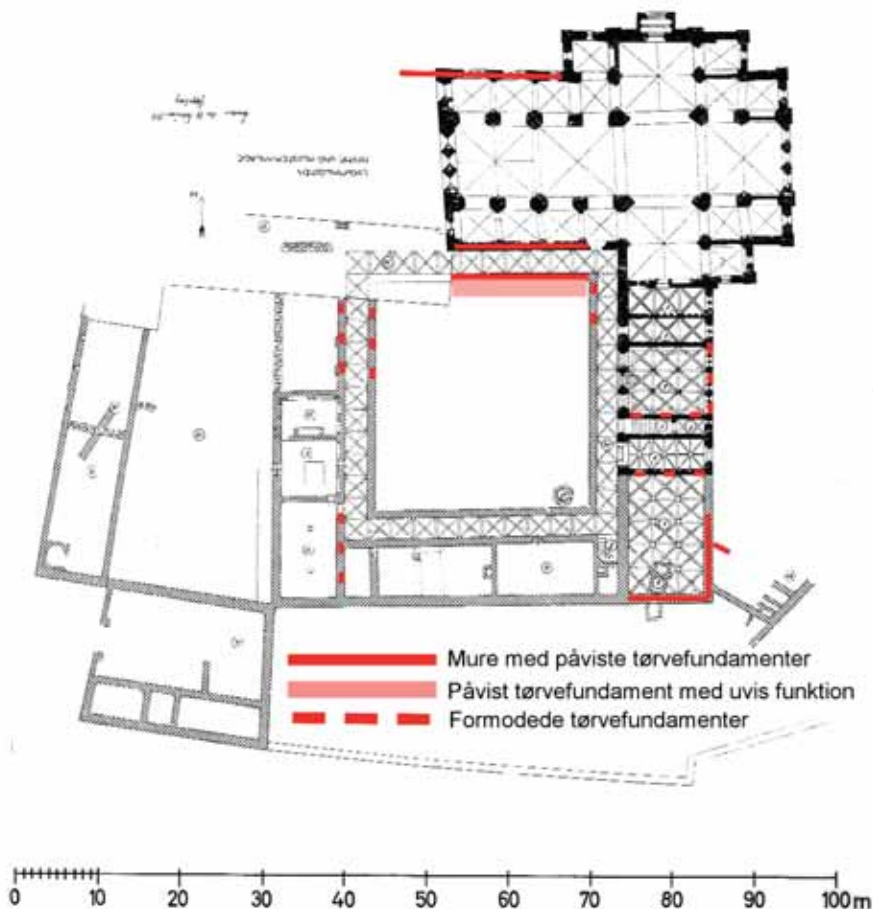

Fig. 1. Plan af kloster og slot efter udgravninger 1913-14 (efter Eggeling 1920) med indtegnede påviste og formodede tørvefundamenter inden for det centrale klosterområde. Bemærk at murforløb vest og syd for de centrale klosterbygninger ikke er middelalderlige, men tilhører det renæssanceslot, som afløste klostret. Tegning: Niels T. Sterum (NTS).

A plan of the monastery and castle after the 1913-14 excavations with documented and probable turf foundations highlighted within the central monastery precinct. Note that wall courses west and south of the main monastic complex are not medieval, but belong to the later renaissance castle, which superseded the monastery.

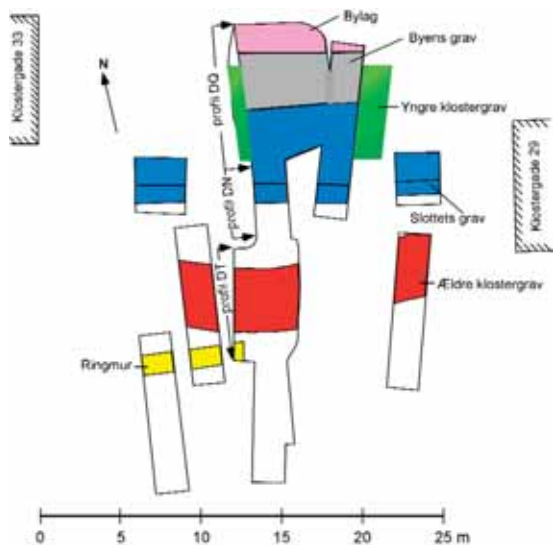

Fig. 2. Plan af udgravninger på ejendommen Klostergade 31, ca. 100 m nord for kirken. Foruden ringmurens fundamentgrøft med tørveopbygning er vist udgravede partier af to "tørre" voldgrave som successivt har omgivet klostret, en vandførende grav der har omgivet slottet i slutningen af 1500-tallet samt en vandførende grav med ukendt funktion fra 1600-tallet ('Byens grav'). NTS del.

An excavation plan from the plot Klostergade 31, ca 100 m. north of the church. In addition to the foundation trench of the ring wall with a turf construction, the plan shows the excavated parts of two dry moats which successively surrounded the monastery precinct – as well as a water filled moat – which encircled the castle at the end of the 16th century, and a water filled moat or trench from the 17th century, "the town trench", whose function remains unclear.

I Bentsens artikel i *By, marsk og geest* nyfortolkes tørvefundamenterne i Løgumkloster som fundamenter bestående blot af "sand" i lighed med de sandfundamenter, der efterhånden er velkendte under middelalderlige teglstensbygninger i Ribe.

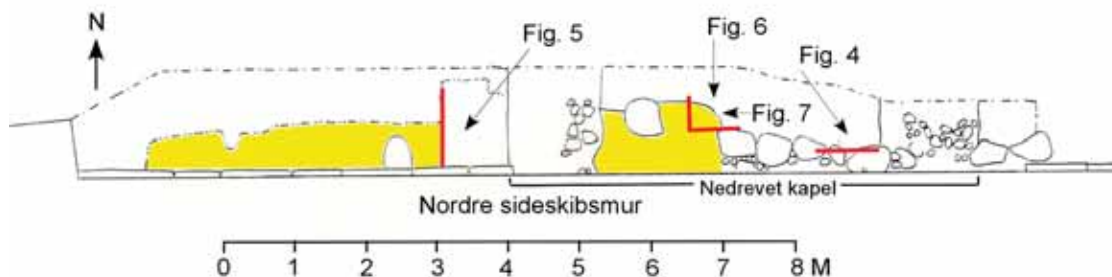

Fig. 3. Plan af undersøgelsesfelt 1986 ved nordre sideskibsmur. Fundamentets vestlige del markeret med gult. Opmåling: Anne Birgitte Sørensen & NTS. NTS del.

An excavation plan of the area investigated in 1986 along the wall of the northern aisle. The western part of the foundation is highlighted in yellow.

Fig. 4. Prøvegravning 1975 ved nordre sideskib. Over den vandret sribede fyld i fundamentgrøften ses kampesten og mur fra retablering efter nedrivning (1817?) af et efterreformatorisk kapel. Foto: NTS.

A photo from the 1975 trial excavation by the wall of the northern aisle. Above the horizontally striped fill of the foundation trench are foundation boulders and wall from re-establishment works following the demolition (ca. 1817?) of a post-reformation chapel.

Argumenterne for nyfortolkningen er ikke særlig udførlige: "Godt nok blev fylden i fundamentgrøfterne [under Løgum-kirkens sideskibe] af udgraveren [nærværende artikels forfatter] fortolket som formuldede tørv, men med den viden vi har i dag, synes det oplagt at der er tale om utvetydige sandfundamenter. Sandet ligger i tydelige lag, og flere steder ses endog muldstreber i fundamenterne svarende til dem fra f.eks. Skt. Nikolaj kirke i Ribe" (Bentsen 2008, s. 57) . Ja, *naturligvis*, må man sige. Også tørv lægges naturligvis i tydelige

lag, og muldstriber er der naturligvis også mellem tørv! - Om fundamentet under klosterfløjens sydlige del er argumentationen endnu mere spartansk; det nævnes, at direkte under murværket findes et tyndt sandlag, derunder et lag af hovedstore kampesten lejret i et ca. 20 cm. tykt lag af teglbrokker og derunder igen et tyndt brandlag; endelig: "Under det hele ligger, hvad vi efterhånden tør kalde et almindeligt sandfundament i vandrette lag" (Bentsen 2008, s. 58) .

I det følgende skal vises, at Løgum-fundamenterne absolut ikke er "utvetydige" eller "almindelige" sandfundamenter af den art, som kendes fra Ribe. En nærmere gennemgang af samtlige påviste tørvfundamenter i Løgum klargør forskellen fra Ribe-fundamenterne. Til orientering angående position af fundamenterne vises en plan af de centrale klosterbygninger (fig. 1) med samtlige sikkert påviste tørvfundamenter tilføjet et antal formentlige fundamenter af denne art. Disse fundamenter tilhører klare murforløb. Endvidere vises på denne plan et påvist tørvfundament med uvis funktion. En plan (fig. 2) viser et udgravningsfelt ved nordre klostergrænse med fund af et tørvfundament, der formentlig skal forstås som spor efter en ydre ringmur om klostret.

Nordre sideskibsmur

Fundamentets art er belyst gennem to prøvegravninger i 1975/76 og en fladeafdækning i 1986 (fig. 3)¹. Fundamentgrøften består af to afsnit med forskellig fyld.

Det østlige afsnit er kun undersøgt i et enkelt prøvehul, der berørte grøftens nordlige kant. Fundamentets øvre lag var ødelagt af et efterreformatisk kapel, der blev nedrevet formentlig omkring 1817. Grøftens stejle kant var synlig ca. 40 cm nord for muren. Forudsat at den 1,10 m tykke sideskibsmur står midt på fundamentgrøften, kan grøftens bredde her beregnes til 1,90 m. I dette afsnit bestod fundamentet af lyse, grå og gråbrune sandlag adskilt af let humusholdige brune til rødbrune sandstriber (fig. 4).

Det vestlige afsnit var kun delvis beskadiget af det nævnte kapel. Vest for kapellet var fundamentgrøftens nordkant ødelagt ved terrænregulering og anlæg af regnvandsbrønd i 1926, men under selve kapellet var grøften bevaret i (antagelig) fuld bred-

Fig. 5. Snit i fundament under nordre sideskib. Set fra ØNØ.
Foto: NTS 1975.

*A section through the foundation under the northern aisle.
Seen from the East Northeast.*

Fig. 6. Snit på langs af fundament ved østafslutning. Set fra N.
Foto: NTS 1986.

*A section along the length of the foundation at its eastern end.
Seen from the North.*

de. Kanten var her 1,00 m fra sideskibsmuren. Forudsat at den 1,10 m tykke sideskibsmur står midt på fundamentgrøften, kan grøftens bredde her anslås til 3,10 m.

Afsnittets grænse mod øst blev fastlagt med sikkerhed både i plan og snit (fig. 3 og fig. 6). I det vestlige afsnit var grøften i længdesnit fyldt med lyse, gule sandlag adskilt af mørkebrune humusholdige lag. Et tværsnit viste de forhold, som betinger, at fylden i grøften kan betegnes som tørv (fig. 5 og fig. 8).

Fig. 7. Snit på tværs af fundament ved østafslutning. Set fra Ø. Foto: NTS 1986.

A transverse section through the foundation at its eastern end. Seen from the East.

De tynde mørke striber mellem sandlagene udvider sig mod grøftens kant til tykke muldlag, der bøjer opad. De lyse sandlag bøjer også opad sammen med muldlagene. Dette forhold ses gentaget i to andre snit i fundamentgrøften (fig. 6 og 7). Kun skårne tørv lagt med den mørke vækstside nedad og den lyse sandside opad kan fremkalde denne konfiguration. Vækstsiden er stærkt komprimeret under selve muren, og den aftagende vægt uden for muren har resulteret i aftagende kompression og tiltagende tykkelse af vækstlaget ud mod fundamentgrøftens kant. Opadbøjningen ved kanten kan kun fremkomme, hvis et sammenhængende materiale (nemlig skårne tørv) er lagt ned i fundamentgrøften i ukomprimeret tilstand.

Øverst i fundamentgrøften, umiddelbart under kirkens sokkelsten af granitkvader, fandtes et lag af grågult sand med teglsmuld, derunder et lag med store fragmenter af munkesten lagt i grågult sand. Dette lag med store brudstykker af tegl lagt i løst gult sand fandtes også stedvis ved fladeafdækningen, hvor brudstykker sås lagt på fladen.

Snittet (fig. 5) blev undersøgt af dr. phil. Svend Jørgensen fra Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling. Der blev udtaget to prøver til pollenanalyse. Prøverne blev taget fra top henholdsvis bund af et 6 cm tykt muldlag. Prøvernes position ses markeret på opmålingen fig. 8. Undersøgelse

af prøverne viste imidlertid, at pollen kun var bevaret i begrænset omfang. En egentlig pollenanalyse var således ikke mulig, men Svend Jørgensen konkluderer i sin rapport ud fra en visuel bedømmelse, at der er tale om tørveopbygning. Dele af Svend Jørgensens rapport om undersøgelsen citeres som afslutning på nærværende artikel.

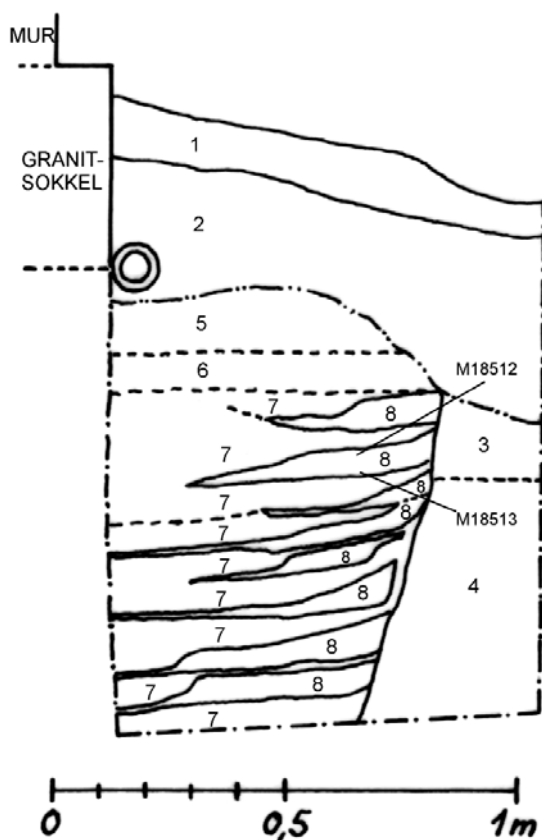

Fig. 8. Snit i fundamentgrøft under nordre sideskib (jf. fig. 5). Set fra Ø. Lagbeskrivelse: 1. Recent muld med græs. 2. Omlejret brun sandmuld med teglbrokker (reablering 1926). 3. Gråbrun sandmuld (gl. overflade). 4. Rødbrun hedesand (undergrund). 5. Grågult sand med teglsmuld. 6. Grågult sand med store teglbrokker. 7. Lyst gult sand. 8. Mørkebrunt humøst sand. Opmåling: NTS 1975. Jens Søndergaard del.

A section through the foundation trench under the northern aisle (cf. fig. 5). Set from the East. Layer description: 1. Modern mould with grass. 2. Re-deposited brown sandy mould with brick fragments (re-established 1926). 3. Grey brown sandy mould (old surface layer). 4. Red brown heath sand (subsurface). 5. Grey yellow sand with brick dust. 6. Grey yellow sand with larger brick fragments. 7. Light yellow sand. 8. Dark brown humus rich sand.

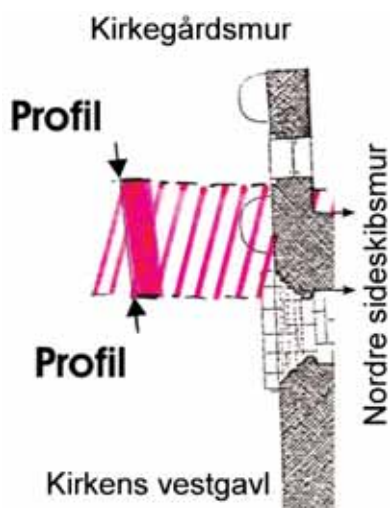

Fig. 9. Position for snit fig. 10.

Showing the position of section fig. 10.

Planlagt vestforlængelse af nordre sideskibsmur

Omkring 4 meter vest for kirkens NV-hjørne konstateredes et tørvebygget fundament, der uden tvivl repræsenterer en planlagt forlængelse mod vest af fundamentet for nordre sideskibsmur (fig.

Fig. 11. Snit i nordkant af tørvefundament vest for vestgavl. Set fra Ø. Foto: NTS 1986.

A section on the northern edge of the turf foundation west of the western gable wall. Set from the East.

9). Et dræningsanlæg gav i 1986 mulighed for et helt tværsnit gennem fundamentets øvre lag (fig. 10). Fundamentets oprindelig øverste lag var fjernet ved en terrænregulering i 1926. Fundamentgrøften målte 2,75 m i bredden. Som under nordre sideskibsmur bestod grøftfylden også her af lyse, gule sandlag adskilt af tynde humusholdige striber, som mod grøftens kanter udvidede sig til tykke muldlag, der bøjede opad (fig. 11).

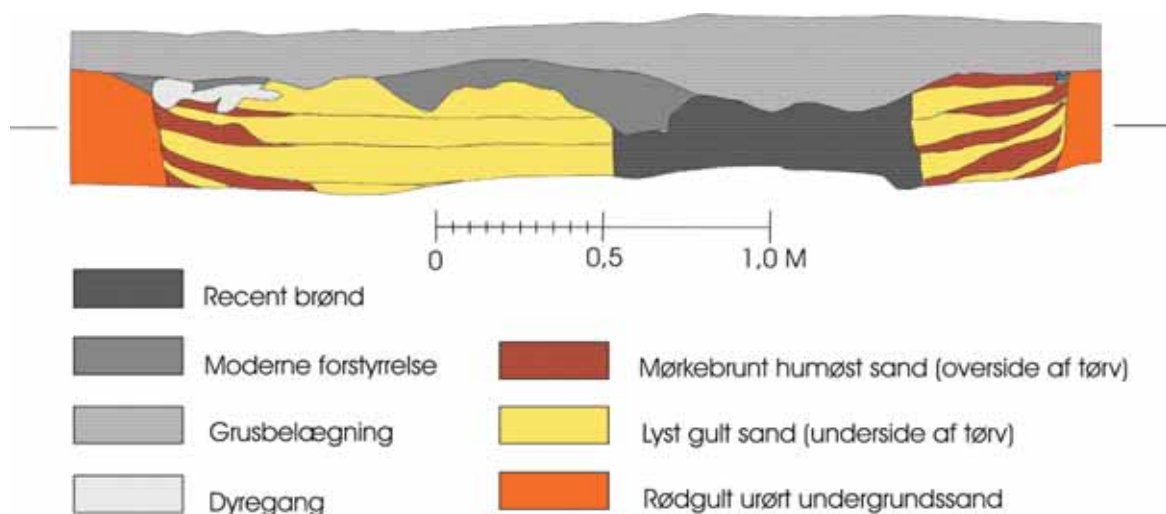

Fig. 10. Snit i fundamentgrøft vest for kirkens NV-hjørne. Set fra Ø. Opmåling af profil: Anne Birgitte Sørensen & NTS 1986. NTS del.'

A section through the foundation trench west of the North West corner of the church. Seen from the East.

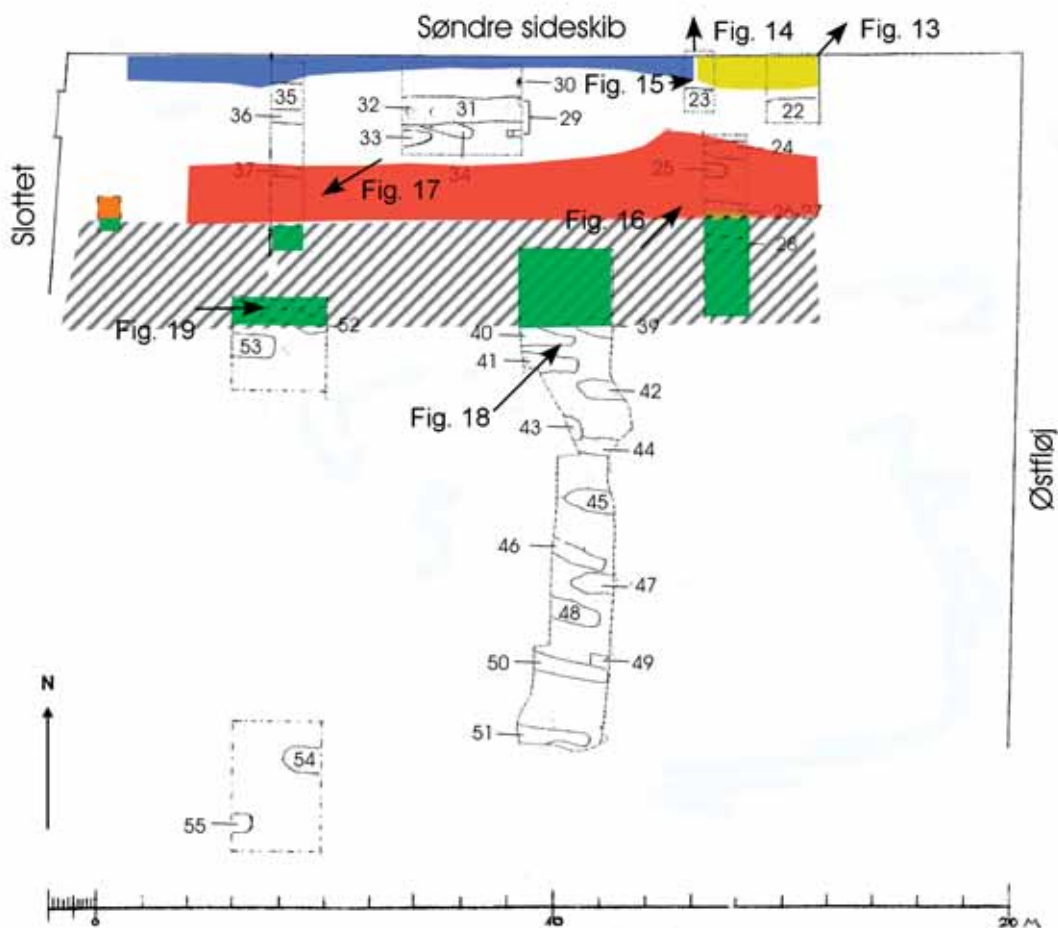

Fig. 12. Plan af udgravninger 1975/76 og 1977. Fyldskifter med numre angiver middelaldergrave, hvoraf 10 med sikkerhed og 15 med stor sandsynlighed er ældre end klosteranlægget. Disse 25 grave med mænd, kvinder og børn repræsenterer en kristen landsbybefolkning, som havde sin kirkegård her, hvor klosteret blev lagt. Fundamentgrøfterne med tørveopbygning er angivet med farver. Oliven: østre afsnit af fundament under søndre sideskibsmur. Blå: vestre afsnit af fundament under søndre sideskibsmur. Rød: fundament under korsgangsmur og bänk. Grøn: fundament med uvis funktion. NTS del.

A probability plan of excavations 1975/76 and 1977. Numbered fill-types represent medieval graves of which 10 with certainty and 15 with a large amount of certainty are older than the monastery buildings. These 25 graves of men, women and children represent a Christian village population, whose burial ground was located here, on the site of the future monastery. The foundation trenches with turf structures are highlighted in colour. Olive: The eastern part of the foundation under the southern aisle wall. Blue: The western part of the foundation under the southern aisle wall. Red: Foundation under the ambulatory wall and bench. Green: Foundation function unknown.

Søndre sideskibsmur

Under denne 1 m tykke mur fandtes ved udgravning i 1975/76 et tørvebygget fundament, bestående af to afsnit med forskelligartet fyld (fig. 12). Ved fladeafdækning blev fundamentgrøften registreret i en længde af 15 m, tydelig med lys fyld i kontrast til den mørke fyld syd for grøften. Grøftens sydkant var i hovedsagen ødelagt af grave anlagt i løbet af klosterets funktionstid.

Det østlige afsnit (fig. 13-15) blev undersøgt i to

smalle skakter, der viste, at fundamentets kant var mellem 0,70 og ca. 1 m syd for sideskibsmuren. De målte dybder var 1,50 og 1,55 m. Det kan anslås, at det samlede fundament har været 2,50-3,00 m bredt og mindst 1,75 m dybt. I dette afsnit var brugt to slags tørv. Forneden brunlige tørv, foroven gule tørv. Over tørvelagene fandtes et ca. 15 cm tykt lag med store teglbrokker i gult løst sand. Derover fandtes ikke det oprindelige mureværk, men en betonfunderet skalmuring fra restau-

Fig. 13. Snit i fundament under søndre sideskibsmur. Den meget mørke nedgravning th. er grav 22. Set fra SV. Foto: NTS 1975.

A section in the foundation under the wall of the southern aisle. The rather dark cut on the right is grave 22. Seen from the South West.

rering i 1920'erne. I snit på tværs af længderetningen ses tydeligt de opadbøjede lag ud mod sydkannten af grøften.

Det vestlige afsnit blev undersøgt i to smalle skakter og blev desuden eksponeret i ca. 2 meters længde ved undersøgelse af en af korsgangens grave. I en heldigt anlagt skakt kunne det konstateres, at dette vestlige afsnit var nedgravet gennem østafsnittets vestende (fig. 14). I det vestlige afsnit var der brugt tørv med gråbrun farve. I længdesnit sås de vandrette vekslende lag, i tværsnit sås de opadbøjede lag ud mod grøftens sydkant (Sterum 2010, fig. 17 og 20). Som nævnt var fundamentets kant mod syd ødelagt af senere grave, men ud fra de partielle snit skønnes fundamentgrøften at være omkring 2 m bred. Størst målte dybde var 1,75 m, og det kan anslås, at fundamentgrøften er omkring 2 m dyb.

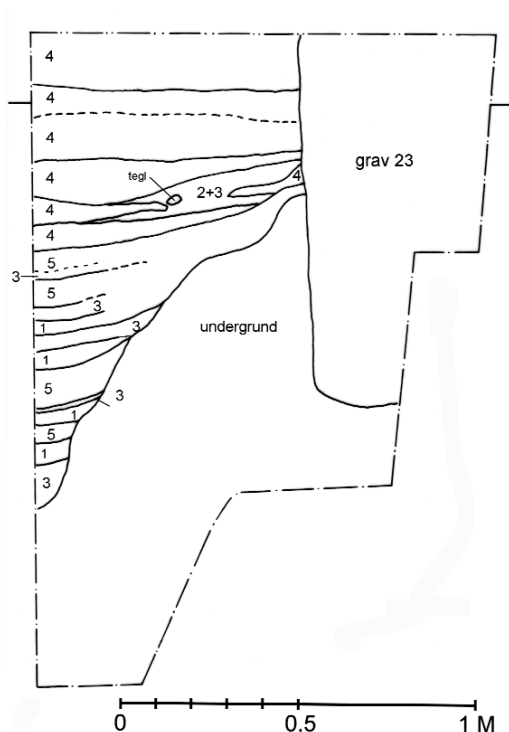
Fig. 15. Snit i fundament under søndre sideskib. Lagbeskrivelse: 1. lyst gråbrunt sand. 2. mørkt gråbrunt sand. 3. sort sand eller muld. 4. gult sand. 5. mørkt rødbrunt til gråsort sand. Set fra V. Opmåling: NTS 1975. Jens Søndergaard del.

A section through the foundation under the wall of the southern aisle. Layer description: 1. Light grey brown sand. 2. Dark grey brown sand. 3. Black sand or mould. 4. Yellow sand. 5. Dark red brown to grey black sand. Seen from the West.

Fig. 14. Snit i fundament under søndre sideskibsmur. Fundamentets østafsnit ses th. med gule tørv øverst og brune tørv nederst. Vestafsnittet med gråbrune tørv ses tv. Mellem afsnittene ses urørt rødbrunt undergrundssand. Profilvæggen th. vises i fig. 15. Set fra S. Foto: NTS 1975.

A section in the foundation under the wall of the southern aisle. The eastern part of the foundation is seen on the right with yellow nuanced turf above and brown turf beneath. The western part is seen to the left with a grey brown coloured turf. An undisturbed piece of the original red-brown subsurface sand can be seen between the two. The profile wall to the right is shown in fig. 15. Seen from the South.

Nordre korsgangsmur

Under muren mellem klostergården og nordre korsgang fandtes ved udgravning 1975/76 en tørvefyldt fundamentgrøft; her var endnu det nederste skifte af teglmuren til stede samt også en del af en muret bæk langs murens nordside. Fundamentgrøften var 1,3-1,8 m bred og 0,8-0,9 m dyb. Øverst i grøften var et lag af store teglbrokker (mest halve sten), omhyggeligt lagt på fladen i et lag sand (fig. 16).

I denne fundamentgrøft var tørvestrukturen ikke særlig tydelig. Et af de karakteristiske træk ved tørvefundamenterne i Løgum er de større eller mindre kileformede partier af tørvenes vækstlag, som fremkommer ved grøfternes kanter. Disse 'kiler' er betingede af, at grøftbredden er større end murbredden, sådan at der findes en zone mellem murflugt og kant af fundamentgrøft, hvor belastningen på tørven aftager. Denne zone savnes netop i sydsiden af korsgangsmurens fundamentgrøft, hvor fundamentkant og murflugt var identiske. Svarende hertil var 'kilerne' knap nok til stede i denne side af grøften. I nordsiden af grøften, under bænken, har belastningen været markant mindre, og 'kilerne' var derfor lettere at erkende i denne side (fig. 17).

Fig. 16. Snit i fundament under nordre korsgangsmur, hvoraf en rest ses tv. Øverst i fundamentgrøften ses et lag af store brudstykker af teglsten. Set fra SV. Foto: NTS 1975.

A section through the foundation under the northern ambulatory wall, the remains of which are to be seen on the left. A layer of large brick fragments can be seen in the upper part of the foundation trench. Seen from the South West.

Fig. 17. Snit i fundament under nordre korsgangsmur og bæk. Under fundamentgrøften ses grav 37. Set fra NØ. Foto: NTS 1975.

A transverse section through the foundation under the northern ambulatory wall and bench. Grave 37 can be seen under the foundation trench. Seen from the North East.

Fundamentgrøft med ukendt funktion

Ved udgravninger 1975/76 og 1977 fandtes en tørvefyldt fundamentgrøft i flugt med søndre korsarms gavl, parallelt med søndre sideskibsmur. Grøften blev påvist ved fem punktundersøgelser over en strækning af 14 m. To partielle tværsnit giver grundlag for skøn om dimensionerne: ca. 2,75 m i bredden og ca. 1,75 m i dybden. Øverste lag var fuldstændig ødelagt efter terrænregulering i 1920'erne. I bunden fandtes et indtil 15 cm tykt lag af teglbrokker i en meters bredde. Der fandtes ikke bevaret murværk, men lagenes opadbøjning ved kanterne viser, at der er tale om tørve, som på et tidspunkt har været udsat for en belastning (fig. 18).

Grøften var tydeligt ældre end nordre korsgangsmur, hvis fundament fandtes nedgravet heri på to punkter. Lige så tydeligt var grøften yngre end en landsbykirkegård, hvis grave grøften havde forstyrret (fig. 18 og fig. 19).

Grøftens funktion er uklar. Der synes at være tale om en fejlprojektering af en eller anden art.

Fig. 18. Snit i fundamentgrøft med uvis funktion. I grøften ses tørv af varierende farve: øverst lyse tørv, i midten rødbrune tørv, nederst mørke gråbrune tørv. I bunden af grøften fandtes et kompakt lag af teglbrokker. Den sorte lodrette nedgravning er spor efter pæl fra et plankeværk. Nederst th. udhuling efter grav 39, der var gennemskåret af grøften. Set fra SV. Foto: NTS 1977.

A section in a foundation trench – function unknown. In the trench there were various colours of turf present: At the top light turf, in the middle red brown turf, at the bottom dark grey brown turf. A compact layer of brick fragments was found at the bottom of the trench. The black perpendicular depression is a remnant of poles belonging to a plank wall construction. At bottom right, a disturbance from grave 39, which was cut through by the trench. Seen from the South West.

Munkesalens øst- og sydmure

Ved udgravning i 1990 blev tørvefundament påvist under salens østmur (Kristensen 1992, s. 60). En rørledningsskakt tværs gennem østmurens fundament gav mulighed for et (næsten) fuldstændigt tværsnit (fig. 20). Fundamentgrøften var 1,90 m bred og 1,20 m dyb. Øverste lag i grøften bestod af teglbrokker og små marksten, hvorpå tre skifter af den 1,00-1,10 m tykke mur endnu fandtes. Et afsnit af østmuren havde et nederste murskifte, der sprang en halv sten frem for facaden – i lighed med forholdet ved formodede tørvefundamenter under vestfløjens østmur (fig. 28) og et afsnit af østre korsgangsmur (fig. 30).

Også under salens sydmur påvistes tørvefundament, hvis nordside blev tangeret ved udgravningen 1990 uden mulighed for bestemmelse af fundamentgrøftens dimensioner. Grøftens øverste lag med store teglfragmenter (mest halve munkesten) blev afdækket ved udgravning i 1960 (fig. 21).

Fig. 19. Snit i fundamentgrøft med uvis funktion. De opadbøjede lag ved grøftens sydkant skærer grav 52, som er ældre end klosteranlægget. Set fra V. Foto: NTS 1977.

A section in a foundation trench – function unknown. The upwardly curving layers on the southern border of the trench cut grave 52, which is older than the monastery complex. Seen from the West.

Fig. 20. Østfløjens østmur. Tv. tværsnit i fundament. Th. frigravning langs fundament. Set fra SØ. Foto: Frede Gotthardsen 1990.

The East wall of the East wing. On the left: A section through the foundations. On the right: The uncovered remains of the foundation. Seen from the South East.

Fig. 21. Østfløjens SØ-hjørne afdækket ved udgravning 1960. Set fra V. Foto: Johs. Hertz.

The south eastern corner of the East wing uncovered during the 1960 excavation. Seen from the West.

Mur mellem østfløj og necessarium

Mellem østfløj og det øst herfor liggende necessarium (munkenes toiletbygning) fandtes ved udgravning i 1914 fire smalle murforløb, med ret-

Fig. 22. Mur mellem østfløj og necessarium. Muren, der kun er en sten i tykkelse, ses th. midt i billedet, hvor den støder op til østsiden af østfløjens frigravede østmur. Murens fundament ses som vekslende lyse og mørke lag, der buer opad mod fundamentgrøftens afslutning mod vest. Set fra SSØ. Foto: Frede Gotthardsen 1990.

A brick wall between the East wing and the necessarium or rere-dorter. The wall, which was composed of only one brick course in width, can be seen at right centre, where it meets the eastern side of the uncovered wall of the East wing. The foundation for this wall can be identified as the varying light and dark layers, that curve upwards against the end of the foundation trench to the west. Seen from the South Southeast.

ning NV-SØ. Den sydligste af disse mure havde forbindelse med østfløjen. Ved udgravning i 1990 kunne denne mur ikke genfindes. Den kan være ødelagt ved retablering efter udgravning i 1914. Til gengæld fremkom i 1990 en tilsvarende mur lidt længere mod nord (fig. 22). Denne nye mur viste sig funderet på en grøft med vekslende lyse og mørke sandlag, der fortolkes som tørv (Kristensen 1992, s. 60).

Nordre ringmur

Ved den nordlige klosterperiferi (sml. fig. 2) fandtes under udgravning i 1977 en fundamentgrøft, påvist over en strækning af 7 m. Her kan klostrets ydre ringmur have stået (Sterum 1983, s. 7). Murværk var ikke bevaret over fundamentets opbygning med tørv (fig. 23). Heller ikke her var tørvestrukturen særlig tydelig, men den nogenlunde taktfaste vekslen mellem lysegule og mørke lag samt lagenes opadbøjning mod grøftens kanter begrunder, at lagene kan forstås som komprimere-

Fig. 23. Snit i fundament for formodet ydre klostermur ca. 100 m nord for kirken (Klostergade 31). Midt i billedet ses et tværsnit, th. ses et længdesnit. Set fra SØ. Foto: NTS 1977.

A section through the foundations of a supposed outer monastery precinct wall ca. 100 m north of the church (Klostergade 31). At the centre of the photo is a transverse section, on the right a length wise section. Seen from the south East.

Fig. 24. NV-kapellets NV-hjørne, set fra V. Foto: NTS 1986.

The North West corner of the North West chapel.

Formodede tørvefundamenter

Nordvestkapellets vestmur

I forbindelse med nedlægning af drænrør i 1986 blev det iagttaget, at nordvestkapellets vestmur havde fundament af store kampesten, som lå i en grøft med gult sand (fig. 24). Sandet var af samme karakter som øverste lag i vestlige del af fundamentgrøften under nordre sideskib. Det tyder på, at her er kampesten lagt øverst i et tørvebygget fundament.

Kapitalsalens øst- og sydmure

I 1913 blev fyldmasserne i kapitalsalen rømmet ud med det formål her at indrette varmeanlæg til kirken. Fundamentet under salens østmur blev gennembrudt, og en sliske til kul blev etableret. Undervejs blev man klar over, at her var værdifulde bygningsrester, som skulle undersøges og kunne bevares. Efter afrensning blev salen fotograferet, og et af disse fotos giver indblik i fundamentforholdet under salens østmur. Umiddelbart under murværket ses en række små kampesten, og derunder vandrette, stribede jordlag. Sammenholdt med manglen på større kampesten må disse jordlag antages at være et tørvefundament.

En tegning, udført af arkitekt Oskar Eggeling som forestod anlægsarbejdet, viser et snit af sydvæggen i salen (fig. 26). Det aftrappede murværk ind mod salen er rester af en muret bänk. Under selve muren er kun vist to lag af små kampesten. Derunder må man antage et tørvefundament, fordi større fundamentsten mangler.

Fig. 25. Kapitelsalens østmur, set fra V. Forneden et forstørret udsnit med fundamentet (th. ses opmuring til nybygget kulsliske). Foto: Th. Møller 191. (Städtisches Museum, Flensburg).

The east wall of the Chapter house, seen from the West. Below, an enlarged section showing the foundations (the brick structure visible on the right is part of a modern coal slide).

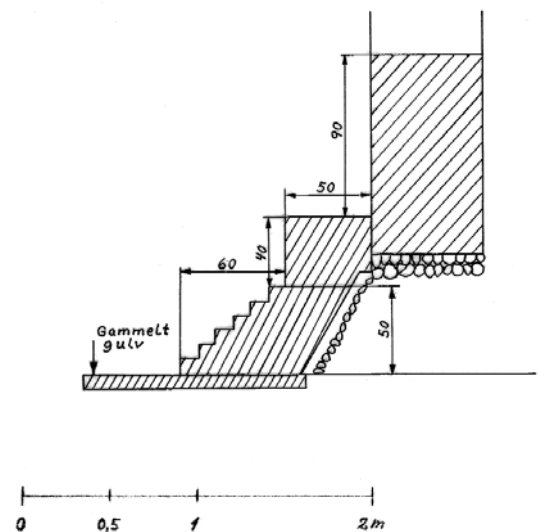

Fig. 26. Snit i kapitelsalens sydvæg. Opmåling: O. Eggeling 1913 (Landesamt für Denkmalpflege, Kiel). Jens Søndergaard del.

A section through the southern wall of the Chapter house.

Fig. 27. Munkesalens nordvæg med spinkelt stenfundament. Set fra SV. Foto: Johs. Hertz 1960.

The northern wall of the monk's hall with its slight stone foundation. Seen from the South West.

Munkesalens nordvæg

Et fotografi, taget under restaureringsarbejde i 1960, viser, at fundamentet under denne skillevej tilsyneladende kun bestod af 1-2 lag små kampesten (fig. 27). Manglen på store sten i fundamentet tyder også her på tørvfundament.

Fig. 28. Vestfløjens sydlige del. Under østmuren (tv.) ses intet stenfundament, hvilket tyder på tørvfundament. Den firkantede ramme af kampesten under gulvniveau er et efterreformatorisk anlæg med ukendt funktion. Set fra NV. Foto: Th. Møller 1914 (Städtisches Museum, Flensburg).

The southern part of the West wing. Under the east wall (on the left) there is no visible stone foundation, which indicates the presence of turf foundation. The square frame of boulders under floor level is a post reformation feature of unknown function. Seen from the North West.

Vestfløjens sydlige del

Et udgravningsfotografi fra 1914 viser en ret dyb udhuling under sydligste del af fløjens østmur, hvis nederste skifte er udkraget (fig. 28). Der ses ikke kampesten under muren, men blot jord. Manglen på sten sammenholdt med det udkragede skifte begrundet en meget realistisk mulighed for tørvfundament.

Vestfløjen generelt og vestre korsgangsmur

I publikationen om udgravningen 1913/14 nævnes det udtrykkeligt, at vestfløjens fundamenter – bortset fra den nordlige del af vestfløjens vestmur – og vestre korsgangsmurs fundament bestod af teglsten (Eggeling 1920, s. 74). Et eksempel på sådant "teglfundament" er fig. 28. Dette billede er tillige det eneste fotografiske belæg for mere omfattende frigravning af fundamenter i vestfløjen. Andre billeder viser den overfladiske undersøgelse af vestfløjens nordlige del og vestre korsgang.

Det er klart, at "teglfundamenter" med ringe dybde ikke har været tilstrækkelige som grundlag for murene. Formentlig er disse "fundamenter" blot de nederste dele af murene, som da – i lyset fra de øvrige udgravninger – sandsynligvis har

Fig. 29. Vestfløjens nordlige del. I østmuren fandtes to firkantede, murede hulrum med uvis funktion. Det sydlige hulrum ses midt i billedet. Øverst tv. ses en søgegrøft på tværs af vestre korsgang. Det lyse materiale, som ledsager væglinjerne, tyder på tørvfundament. Set fra NNØ. Foto: Th. Møller 1914 (Städtisches Museum, Flensburg).

The northern part of the West wing. The east wall contains two square brick cavities, whose function is unknown. The southern cavity is visible at the centre of the photo. Above left is a test excavation trench, which transverses the western ambulatory. The light material, which follows the course of the walls, indicates the presence of turf foundation. Seen from the North North East.

stået på tørvefundamenter. Et udgravningsfoto viser, at den nordlige del af vestfløjens østmur og vestre korsgangsmur bestod af tegslsten ledsaget af lyse striber (fig. 29). Disse striber kan tydes som spor efter øverste sandlag i tørvefundamenter.

Hvad angår den nordlige del af vestfløjens vestmur, så viser fig. 1 et massivt fundament med store, tætliggende kampesten. Det er imidlertid uden fotografisk dokumentation og må forstås som en signatur. Derimod viser fotos (Sterum 2010, fig. 89 og 91), at her fandtes et lag af let spredte og relativt små kampesten. På baggrund af forekomst af spredte sten øverst i andre tørvefundamenter er det ikke umuligt, at også her findes tørvefundamenter.

Nordlige del af østre korsgangsmur

Østre korsgang blev afdækket i 1960. De nordligste 7 m af østre korsgangsmur var uden fundament med større sten (fig. 30). Længst mod nord var det nederste murskifte bevaret, og som fundament herunder synes kun at være enkelte små kampesten og i øvrigt teglfragmenter bl.a. en formsten med ribbeprofil. Dette afsnit har i detaljer en slående lighed med nordre korsgangsmur, hvorfor man med stor sandsynlighed kan antage, at afsnittet er funderet på en tørvefyldt grøft.

Fig. 30. Østre korsgangsmur. Set fra NNØ. Foto: Johs. Hertz 1960.

The eastern ambulatory wall. Seen from the North Northeast.

Det følgende afsnit af muren viser tre skifter munkesten, hvoraf det nederste er udkraget en halv sten til begge sider. Der ses intet markstensfundament. Det udkragede skifte er fundet i forbindelse med tørvefundament ved østfløjens østmur og i forbindelse med formodet tørvefundament ved vestfløjens østmur (fig. 28). Af disse grunde er det sandsynligt, at også dette afsnit af østre korsgangsmur hviler på en tørvefyldt fundamentgrøft.

Tørvefundamenternes datering – og klosterkirkens øvrige fundamenter

I kirkebyggeriet, der påbegyndtes omkring 1225 og afsluttedes omkring 1325, indtrådte en langvarig pause fra omkring 1250/60. På dette tidspunkt var kirkens østdel færdigbygget til og med hovedskibets østligste arkade. Også nordvestkapel og sideskibsmurene var opført inden denne standsning i byggeriet (*Danmarks Kirker*, s. 1064). Også klostrets østfløj blev bygget omkring 1250/60.

Flere af de mure, som er bygget på tørvefundamenter, er således dateret til kort før 1250/60 eller ca. 1250/60. Østfløjens murværk er dateret nogenlunde præcis til ca. 1250/60 ud fra arkitekturhistoriske kriterier. Nordre korsgang er antagelig bygget kort efter 1250/60. Det uforklarede fundament i flugt med søndre korsarms gavl er dokumenteret som ældre end nordre korsgangsmur og må være yngre end korsarmsgavlen, der antagelig blev fuldendt kort før 1250/60. Den specielle konstruktion mellem østfløjen og necessariatet kan måske dateres omkring 1300. Ringmursfundamentet tilhører formentlig 1300-tallet.

De formodede tørvefundamenter er ikke præcis dateret, bortset fra nordvestkapellet bygget kort før 1250/60. Østre korsgang er måske bygget kort efter 1250/60, vestfløjen måske omkring 1280 og vestre korsgang antagelig kort derefter.

Tørvefundamenterne under sideskibsmure har for så vidt ingen relation til det langvarige byggestop, eftersom begge sideskibsmure var opført inden dette stop. At der er påvist to fundamentafsnit under hver mur, er et sjældent belæg på fundamentniveau for etapevis byggeproces i middelalderen (fig. 31).

Under kirken er påvist ordinære kampestensfundamenter ved en række punktundersøgelser: ko-

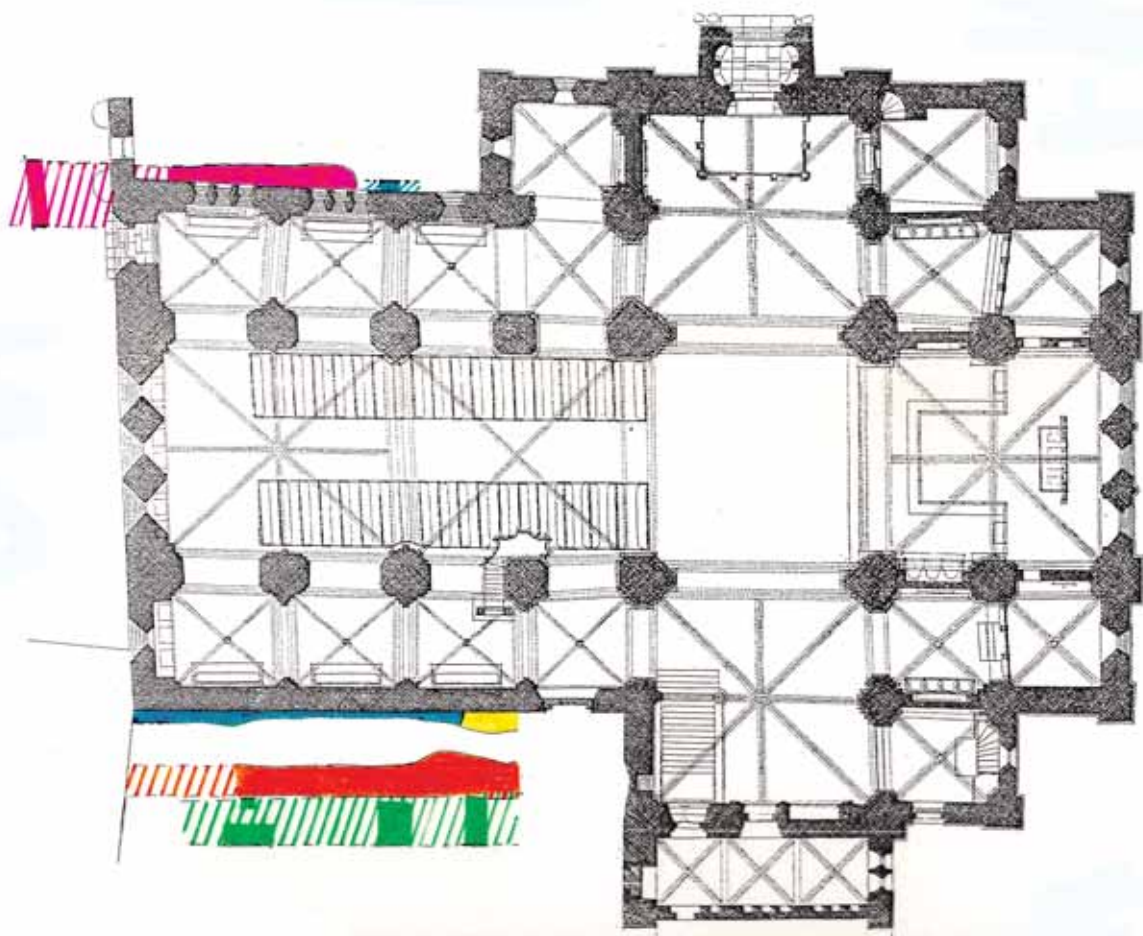

Fig. 31. Plan af tørvefundamenter ved kirken (sml. fig. 3 og fig. 12). Omkring 1250/60 indtraf flere årtiers pause i kirkebyggeriet. Byggestoppet ses af fortandingslinier i højkirkemurene over vestsiden af første par arkadepiller i hovedskibet. Fundamenterne under sideskibsmurene er anlagt i etaper, og murene var opført inden denne standsning i byggeriet. NTS del.

A plan of turf foundations under the church (compare fig. 3 and fig. 12). At some point around 1250/1260 there was a clear pause in building activity at the church for a number of decades. The halt in construction work can be discerned via the lines of brick toothing in the walls of the clerestory over the western side of the first pair of arcade pillars of the nave. The foundations under the walls of the aisles were laid in stages and the walls were raised before the interval in construction commenced.

rets østgavl, sydside af sydøstkapel og nordside af nordvestkapel. Hele vestgavlen har vist sig at stå på kampesten. Kampestensfundament er også fundet under dele af østre og søndre korsgangsmur.

Det generelle princip synes at være brug af kampesten under høje murpartier, tørv under de lavere mure. Vestsiden af nordvestkapellet er som nævnt måske opført på et tørvefundament med kampesten øverst i fundamentet. Det afspejler måske en overgangsfase til tørvefundamenter: man har ikke stølet helt på tørvefundamentets bæreevne og har derfor suppleret med kampesten.

Sammenligning mellem Løgum- og Ribe-fundamenter

Sandfundamenterne i Ribe synes at være karakteriseret ved vandrette sandlag, der af og til ses adskilt af meget tynde humusholdige lag. Sandlagene forløber oftest vandret helt ud til fundamentgrøftens kanter, og humuslagene har kun meget sjældent forøgelse i tykkelse ud mod kanterne. Fundamenterne synes at være dannet af sand, komprimeret ved nedvanding. Humuslagene menes at stamme fra tilfældigt nedskyldt materiale fra fundamentgrøfternes kanter.

Løgum-fundamentene er karakteriseret ved en klar forskel i lagenes forløb, der afhænger af positionen i fundamentgrøfterne. Midt i grøfterne, direkte under murene hvor murværk er eller har været til stede, ses et forløb af lagene, der minder om forholdene i Ribe, dvs. vandrette sandlag adskilt af meget tynde humuslag. Men i modsætning til Ribe findes disse tynde humuslag altid i Løgum. Ud mod kanterne af fundamentgrøfterne bøjer lagene systematisk opad, og humuslagene vokser i tykkelse. Ofte ses kileformede humuspartier langs kanterne. Øverst i fundamentene findes hyppigt et lag af store fragmenter af munkesten. Disse fragmenter er omhyggeligt udlagt på fladen i et lag af løst sand (klart påvist under østfløjens syd- og nordre korsgangsmur). I ét tilfælde er påvist et lag af kompakte teglbrokker i bunden af en fundamentgrøft (den uforklarede grøft). Disse tegllag i top og bund af fundamentene må tillægges en funktion som dræn. – Murværk på tørvefundament har i ét sikkert og to formodende tilfælde et udkræget nederste murskifte, til forskel fra rulsiftet der jævnligt forekommer på Ribe-fundamentene.

Løgum-fundamentene udviser en systematisk opbygning af en helt anden karakter end sandfundamentene i Ribe. De kileformede humuspartier kan næppe fortolkes som andet end tørv, skåret på forskellige overflader med forskellig bevoksning: græsarealer, enge med mere eller mindre hyppige overskylninger, marsklignede arealer. Forskelligartet jordbund har bevirket tørv med forskellig sand- og humusmængde og med forskelle i farve.

Fortolkningen af fundamentene som tørvekonstruktioner støttes som nævnt af udsagn fra en kender af tørvekonstruktioner, dr.phil. Svend Jørgensen.

Hvis Ribe-fundamentene skulle være udgangspunkt for Løgum-fundamentene (Bentsen 2008, s. 61), måtte man forvente eksempler svarende til Løgum fundet i Ribe. Men det synes ikke at være tilfældet, sådan at man må konkludere, at Ribe- og Løgum-fundamentene tilhører hver sin byggetekniske tradition – hvor traditionerne så end stammer fra.

Pollenanalyse – Svend Jørgensens rapport

Da de bemærkelsesværdige fundamenter under kirkens sideskibsmure dukkede frem ved udgrav-

ningen i 1975, kom Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling til assistance. Forventningen var, at pollenanalyse kunne levere en positiv støtte til tolkningen af fundamentgrøftfylden som tørv. Kunne det påvises, at de mørke muldstriber mellem sandlagene havde samme pollenspektrum, kunne man med større ret hævde, at der var tale om skårne tørv, hentet fra samme overflade. En række prøver blev udtaget fra fundamentgrøften under søndre sideskib (fig. 15), men er ikke blevet analyseret pga. dårlige bevaringsforhold for pollen. To prøver fra det på forhånd mest lovende muldlag i fundamentgrøften under nordre sideskib er blevet analyseret (fig. 8). Her viste det sig, at pollen var til stede i ret betydeligt omfang, men desværre langt overvejende som destruerede og derfor ubestemmelige pollen. Bevaringsforholdene har altså været ugunstige, og en videre analyse måtte anses for håbløs, idet pollenspektret ville være alt for afhængigt af pollentypernes forskelligartede resistens.

I de to analyserede prøver fandtes 178,5 henholdsvis 272 pollen af frøplanter, hvoraf 60,5 henholdsvis 98 kunne bestemmes nærmere. Blandt de bestemmelige pollen var følgende plantearter og -familier repræsenteret: fyr, gran, eg, birk, el, rødknæ eller alm. syre, lancet-vejbred, salturt, bynke, græsser, mjødukt, snerre, ranunkel, hedelyng, nellike, kurvblomst, ærteblomst, tørvemos, ulvefod og kær-mangeløv samt grønalg og svamp. En tydelig overvægt havde græsser og tungekronede kurvblomster svarende til disse familiers meget resistente pollen. Pollenoptællingen gengives i omstående tabel.

Når pollenanalysen således svigtede, kan man støtte sig til den rapport, som dr. phil. Svend Jørgensen udfærdigede i forbindelse med udtagning og analyse af pollenprøverne².

Herfra citeres om den ældre fundamentgrøft under østdelen af søndre sideskib (fig. 15): “En nærliggende tolkning af jordlagene ... i ‘fundament’grøften er at opfatte dem som almindelige fyldlag. ... De meget regelmæssigt forekommende mm-tynde, mere humusholdige striber på grænsen mellem de rene sandlag, der udgør den øvre del af profilet, er imidlertid vanskelige at opfatte som resultater af nedfyldning. Muligvis kunne de være opstået sekundært ved senere udfældning af hu-

POLLENLISTE Løgumkloster kirke – NM VIII j.nr. A 5990		
Prøvens nr. NM VIII	M18512-1	M18513-1
el	5	10
birk	1	5
nelikkefamilien	1	
salturtfamilien	1	
kurvblomster, tungekronede	11	15
kurvblomster, rørkronede	1	
bynke	2	
hassel		3
hedelyng		4
eg	1	3
græsser	26	44
ærteblomstfamilien	1	
gran		1
fyr	0,5	
lancet-vejbred	2	9
syre eller rødknæ	5	3
ranunkel	1	1
mjødurt	1	
snerre	1	
ubestemmelige pga. destruktion	116	170
ubestemmelig pga. foldning	2	4
<i>Σfroplanter</i>	178,5	272
ulvefod		3
kær-mangeløv	4	
<i>Σkarsporeplanter</i>	4	3
tørvemos	1	1
<i>Σmosser</i>	1	1
grønalg		1
sclerolie af svamp, makrofossil	2	mange

mus i visse horisonter. Mod denne opfattelse taler dog, at der hist og her er iagttaget tydelige ‘spring’ i disse striber, og dette er næppe et naturligt fænomen, da ‘springene’ ikke korresponderer fra stribe til stribe. Disse iagttagelser vækker formodning om, at ‘fundament’-grøften er genfyldt med en opbygning af ‘tørv’. De mørke striber repræsenterer resten af ‘tørvenes’ humøse del, og ‘springene’ markerer grænser mellem ‘tørv’ i opbygningen og er fremkommet ved, at to nabo‘tørv’ i samme lag har haft ulige tykkelser. – Det skal straks understreges, at i ingen af de tilgængelige snit syd for

kirken kunne sikre omrids af enkelt‘tørv’ erkendes”.

Om fundamentgrøften under nordre sideskibsmur (fig. 5 og fig. 8) hedder det i rapporten: “Fyldmaterialet var her ... mere heterogent, idet der udover sand også forekom betydelige mængder af mere humøst materiale. På den rensede profilvæg fremtrådte dette humøse materiale i to tilfælde som parallellogrammer med langsiderne liggende horisontalt og iøvrigt til alle sider skarpt afgrænset fra det omgivende sand. Denne figurati-on røber med sikkerhed, at der forekommer enkelt‘tørv’ i ‘fundament’grøften.”

Svend Jørgensen konkluderer i rapporten således; “Sammenholdt med det erfaringsgrundlag, der foreligger om ‘tørve’opbygning på en række andre lokaliteter, godtgør ovennævnte iagttagelser efter mit skøn, at ‘fundament’grøfternes fyldmas-se er en ‘tørve’opbygning.”

Dette udsagn er foreløbig den mest positive støtte for tolkningen af fundamenterne som bygget af tilsårne tørv. Samtidig var dette udsagn det væsentligste incitament til at publicere denne opfattelse, uanset den totale mangel på sammenligningsmateriale i form af andre “svære teglstensmure på tørvefyldte fundamentgrøfter”. Forhåbentlig kan nærværende redegørelse medvirke til, at der gøres iagttagelser i kommende udgravninger, som af- eller bekræfter den fremsatte tolkning.

Tørvefundamenter kan være svære at iagttage. Eksempelvis blev dele af nordre korsgang udgravet hele tre gange (1914, 1928 og 1960) uden observation af mærkværdigheden i fundamenterne. Erkendelsen af de særlige tørvefundamenter indtraf først ved den fjerde udgravning af korsgangen (1975). Østfløjens sydlige del blev også udgravet tre gange (1914, 1957 og 1960), uden at noget usædvanligt blev bemærket. Tørvefundamentet blev først erkendt ved den fjerde udgravning (1990).

Noter

1. Om udgravning 1975/76: se Sterum 1977. Om udgravning 1986: Bentsen 2008, p. 62, note 35, anfører et forkert sagsnummer; det korrekte er RAS j.nr. O 315/85.
2. Rapport af 21.1.1976 v. Svend Jørgensen (j.nr. A 5990).

Litteratur

- Bentsen, Lars Chr. 2008: Sandfundamenternes kulturhistorie. *By, marsk og geest* 20. 2008, p. 50-63.
- Danmarks kirker*, bd. 21, Tønder amt, København 1957.
- Eggeling, O. 1920: Løgumkloster. *Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch (Kunstkalender)*, p. 69-79. Hamburg.
- Kristensen, Tenna R. 1992: Nye arkæologiske undersøgelser i Løgumkloster, *Løgumkloster-Studier* 5, p. 51-72. Løgumkloster.
- Sterum, Niels T. 1977: Ikke på klippe, ikke på sand, men på tørv – tørvefundamenter under cistercienserkirken i Løgum. *Antikvariske Studier* (Bd. 1) tilegnet Knud Thorvildsen på 70 års dagen 18. december 1977 (Sven E. Albrethsen red.), p. 197-202. København. [Translated in English: Not on rock, not on sand, but on turf – Turf foundations under the Cistercian church in Løgum, Denmark. *Cîteaux*, Vol. 34, 1983, p. 311-315]
- Sterum, Niels T. 1983: Fra klosterets periferi. *Skalk* 1983, nr. 3, p. 4-8. Højbjerg.
- Sterum, Niels T. 2010: *Løgum - kloster, slot og by. 'Pionerer i ødemarken'*. Haderslev.

Upubliceret materiale fra udgravninger:

- 1913/14: fotos i Städtisches Museum, Flensburg; materiale i Landesamt für Denkmalpflege, Kiel; materiale i Antikvarisk-Topgrafisk Arkiv, Nationalmuseet, København.
- 1960: fotos i Antikvarisk-Topgrafisk Arkiv, Nationalmuseet, København.
- 1975/76: NM II j.nr. 726/91 (FFF j.nr. 54/44); NM VIII j.nr. A 5990.
- 1977: NM II j.nr. 726/91.
- 1986: RAS j.nr. O. 315/85.
- 1990: HAM j.nr. 2439.

SUMMARY

Turf foundations at Løgum Kloster – a documentation

The Cistercian monastery of Løgum, *locus dei*, is located ca. 30 km south southeast of Ribe and was founded no later than 1171 by Bishop Radulf of Ribe (in office 1162-71).

During excavation work in 1975 under the

walls of the aisle of the church, some unique foundations comprised of a turf construction were uncovered. The find was published in 1977 by the author of this article (Sterum 1977). Further discoveries of similar turf foundations from other parts of the monastery have been subsequently published (Sterum 1983, Kristensen 1992 and Sterum 2010). The interpretation of these foundations as turf constructions was not challenged until recently. In an article by Lars Chr. Bentsen (2008) the Løgum foundations were reinterpreted as being simple sand foundations of a type well documented in Ribe.

A detailed documentation of the Løgum excavations is presented here for the purpose of establishing the differences in type from the sand foundations of Ribe. The decisive difference is the configuration of the cultural layers along the edges of the foundation trenches. In Ribe, sand layers continue horizontally right out to the edge. In Løgum however, the layers are deposited horizontally at the middle of the foundation trench, but curve clearly and systematically upwards at the edge. This configuration can only occur with the use of a coherent material – cut turf, that is then laid down in the foundation trench.

In Ribe, the sand layers are not always separated by thin layers of humus rich deposits. Whilst in Løgum there are always visible traces of thin humus rich stripes between the layers in the middle of the trenches and the thickness of these humus stripes increases markedly out towards the edges of a trench. In other words here there is a clear layer sequence of interchanging dark humus rich deposits with light sand rich deposits.

The foundations of Ribe are thought to be comprised of more or less purely washed out sand and humus rich deposits are seen as accidentally washed out from the surface along with the sand. In stark contrast to this the foundations found at Løgum are meticulous turf constructions cut from various different surface types (grass, meadow, marsh like areas). The turf shows nuances of colour and structure, depending on the differing sand contents of the local soil type of their origin when cut. The turves were laid in the foundation trenches vegetation side down and sand side up. The humus rich parts of the turves were com-

pressed over time to thin layers due to the pressure of the walls above, but retained more of their original thickness outside of the walls towards the edge of the foundation trench.

Some of the turf foundations in Løgum can be dated in connection with a long lasting interval in the construction of the church, which began around 1250/60. The foundations under the walls of the ailes were laid shortly before this interim in construction.

The foundations of the east range date from approximately the same period, as the range was built around 1250/60. The ambulatory's foundations can be assumed to have been built shortly after 1250/60.

The foundations of the west wing are believed to date from ca. 1280. The foundation under a structure between the East wing and the monk's reredorter or neccessarium could be from ca. 1300 and the foundations belonging to the ring wall structure are supposed to date to the 14th century.

The above interpretation of these features as turf constructions is supported by statements of an expert in the area of turf structures, dr. Phil. Svend Jørgensen from the National Museum of Denmark. He investigated the foundations under the walls of the ailes of the church during the excavations of 1975 and he concluded in his rapport: "Seen together with the extent of empirical knowledge currently available on 'turf' constructions from a number of other localities, the observations listed above confirm in my judgement, that the fill of these 'foundation' trenches consists of a 'turf' construction".

Niels T. Sterum

Mag. art.

Floravænget 17, 1.tv., 5250 Odense SV

sterum.niels@stofanet.dk

Spansk transportkeramik fra Ribes middelalder og renæssance

Af Christopher Grønfeldt Petersen

Keramik og andre handelsvarer fra Den iberiske Halvø, er en næsten ukendt handelsvare set fra et dansk arkæologisk perspektiv. Gennem undersøgelser af bl.a. keramikken fra udgravningen af gråbrødreklosteret i Nygade i Ribe er det lykkedes at identificere langt mere iberisk keramik, end der hidtil har været erkendt fra Danmarks middelalder og renæssance.

De tidligste skriftlige kilder, der beretter om skandinavisk kontakt med Den iberiske Halvø, er fra år 844, hvor der første gang berettes om vikingers overfald, og hvor Sevilla i en kort periode blev indtaget af danske vikinger. Ifølge kilderne skal vikingerne efterfølgende have slået sig ned i marsklandet syd for Sevilla, hvor de levede af kvægavl og produktion af ost (Fabricius 1897; de

Valdeavellano 1980, s. 454-455). Dette første møde mellem vikinger og den muslimske befolkning i al-Andalus¹ er malende beskrevet af mere eller mindre samtidige andalus² og kristne krønikører. Der er dog nærmest ingen arkæologiske beviser på vikingeres tilstedeværelse, med undtagelse af en fin lille cylindrisk æske i Mammenstil, der befinder sig i stiftskirken Skt. Isidoro, León på

Fig. 1. Danmark og Skåne med byer, der har bevaret iberisk keramik, eller som er nævnt i anden sammenhæng med materiale, der kan relateres til Den iberiske Halvø.

A map of Denmark and Scania with red circles highlighting the towns, from which there are documented finds of Iberian ceramics or localities cited from other contexts in connection with material relating to the Iberian Peninsula.

pilgrimsruten til Santiago de Compostela og som sandsynligvis har været brugt som relikviegemme (Roesdahl 2010, s. 353-359).

Hvornår det iberiske materiale dukker op i Danmark er uklart, men meget tyder på, at de tidligste eksempler skal findes i 1200-tallets Ribe. Andre steder i Danmark, Norge og Sverige ser det ud til at optræde sporadisk i fundmaterialet fra omkring år 1300. Dette svarer til nogle af de tidligste fund og skriftlige kilder fra De britiske Øer, hvor importen af diverse produkter har fundet sted siden 1100-tallet, men synes at tage fart mod slutningen af 1200-tallet. Der har i gennem mange år været identificeret iberisk keramik i Ribe, hovedsageligt fra den spanske del, som et af de få steder i det nuværende Danmark. Undersøgelser på et udvalg af danske, norske og svenske museer har givet et mere nuanceret billede af de varer, overvejende keramik, der blev importeret til de skandinaviske riger fra 1200-tallet til langt op i renæssancen og nyere tid.

Iberisk materiale

Den iberiske keramik (fig. 2) kan groft deles op i to kategorier. Keramik, der blev importeret for keramikens egen skyld, som eksotika til brug i et højstatusmiljø eller hjembragt fra en pilgrimsrejse som souvenirs. Denne kategori dækker i langt overvejende grad de såkaldte lustrevarer, der blev produceret i Málaga og senere i Paterna og Manises ved Valencia. Lustrevarerne har deres oprindelse i Persien og Egypten og optræder i disse områder i stort tal fra omkring 800-tallet. Lustreteknikken var revolutionerende i og med, at man tilsatte blyoxid til tinglasuren, hvorved man opnåede en hvid uigennemsigtig overflade med et klart genskin. Modsat brugen af blyglasuren, der gav en transparent overflade, eller de farvede matte lerengober. Lustreteknikken havde sit klare forbillede i det kinesiske porcelæn, som cirkulerede i Mellemøsten på dette tidspunkt (Martínez Caviro 1982, s. 43). Dette fremgår tydeligt af den ikonografiske fremstilling på de tidligste mellemøstlige lustrevarer. Nyere undersøgelser af de skriftlige kilder, der omhandler produktionen af lustrevarer i Paterna og Manises viser, at det tin, der blev brugt i glasuren, blev importeret til Paterna og Manises. Fra 1300-tallet eller tidligere var

tin ikke en lokal let tilgængelig ressource, som det havde været i den romerske periode. Tidligt middelalderlige andalusí kilder omtaler flere forskellige typer af minedrift på Den iberiske Halvø, som kobber, kviksølv, guld og sølv, men tin nævnes stort set aldrig. I anden halvdel af 1000-tallet omtalte andalusí kilder en lille tin-minedrift i Portugal ved Algarvekysten. Til gengæld tog minedriften til i det sydvestlige England på dette tidspunkt, og skriftlige kilder viser, at der allerede ved midten af 1000-tallet var en signifikant eksport af tin fra Cornwall til Middelhavslandene. Det er derfor sandsynligt, at langt den største del af den tin, der blev brugt både i Málaga og især i Paterna og Manises fra 1300-tallet var importeret fra det sydvestlige England (McSweeney 2009, s. 95-98).

I løbet af 900-tallet begynder lustrevarerne at optræde i arkæologiske kontekster i Spanien. I første omgang som import fra Mellemøsten til højstatusmiljøer som paladsbyen Medina al-Zahara ved Córdoba (Martínez Caviro 2007, s. 109). Lustrevarerne optræder i begyndelsen som en klar indikator på høj status og blev en vigtig del af eksporten i det islamiske handelsnetværk i Middelhavet; *dar al-Islam*. Hvornår en egentlig lokal produktion blev startet på Den iberiske Halvø er endnu usikkert, men der er arkæologiske indikatorer, der peger i retning af en mindre lokalproduktion fra engang i 1000-tallet, sandsynligvis rettet mod et højstatusmiljø. Andalusí kilder nævner første gang en konkret produktion af lustrevarer med decideret eksport for øje fra midten af 1100-tallet. I 1200-tallet beskriver en kilde produktion af lustrevarer i Málaga, Murcia og Almería. Ibn Said al-Magribi berettede, hvordan der i disse centre produceredes lertøj af høj kvalitet med en forgyldt glasur (Martínez Caviro 2007, s. 111). De arkæologiske fund fra Nordeuropa tyder i overvejende grad på, at de tidlige lustrevarer stammer fra produktionen i Málaga og må være en klar indikator for luksus. Nogle eksempler bærer med påmålet kufisk skrift i bunden navnet på produktionsstedet *Malīq* – Málaga³. I løbet af 1300-tallet sker der et skifte i forbindelse med den kristne erobring af Den iberiske Halvø og produktionen af lustrevarer, der blev eksporteret til Nordeuropa, blev langsomt overtaget af landsbyerne Paterna og

Manises ved Valencia hen imod slutningen af århundredet. Pottemagerne startede en egentlig industriel produktion af lustrevarerne, hvis ikonografiske program blev mere og mere stiliseret i de følgende 200 år. Masseproduktionen af lustrevarerne fra Valencia havde stor indflydelse på prisen, der gjorde det til en billig luksus-eksportvare til Europa, og derfor optræder det i stigende grad i det arkæologiske materiale.

Den anden type, der genfindes i Nordeuropa, er transportkeramikken fra Den iberiske Halvø. Langt de fleste fødevarer, tekstiler og sågar den førømtalte lustrekeramik, blev eksporteret i keramikbeholdere. Træ var på Den iberiske Halvø en dyr ressource, og var i overvejende grad frugt- og blomstertræer, der brugtes til parfumer, mad og medicin i al-Andalus. Der er ingen eller kun meget

få vidnesbyrd om brug af træ eller andet organisk materiale, som beholdere både lokalt på Den iberiske Halvø og i forbindelse med eksporten af varer uden for Den Iberiske Halvø. Derfor er der en hel, ikke uvæsentlig, gruppe keramik, som kun for nyligt er blevet et forskningsemne i Spanien og Portugal. Fokus har været på de pæne lustrevarer både set fra et kunsthistorisk, historisk og arkæologisk perspektiv, hvorved den kedelige men rigelige transportkeramik har været stedmoderligt behandlet med ringe kronologier og proveniensbestemmelser til følge. Dog har britiske arkæologer, som Alan Vince og Dr. Rebecca Bridgman arbejdet med blandt andet petrologiske analyser af lerets struktur i både lustrevarerne, og også i den ofte anonyme transportkeramik, hvilket har givet grundlag for en proveniensbestemmelse af enkelte

Fig. 2. Spanien og Portugal med nogle af de i teksten nævnte byer og keramikproduktionssteder.

A map of Spain and Portugal with some of the towns and centres of ceramic production mentioned in the text.

Fig. 3. a: Sideskår (BRM0/17) og b: bund (BRM0/33422) af mérida/alentejovare fra Bryggen i Bergen. Foto: Christopher Grønfeldt Petersen (CGP).

A side sherd and base of méridaware from Bryggen in Bergen, Norway.

typer i blandt andet området omkring Sevilla. Arkæologer i Granada har gennem en årrække arbejdet på at opbygge en ny kronologi for keramikken fra det gamle Nazarí kongedømme, hvor Granada var hovedsædet for de sidste mauriske emirer indtil 1492. Her spillede Málaga angiveligt rollen som den vigtigste udskibningshavn, hvorfra en lang række af de fødevarer, der produceredes blev eksporteret til Nordeuropa på de italienske købmænds skibe. På trods af disse analyser hersker der stadigvæk i Spanien stor tvivl om de enkelte typers proveniens, endsige deres datering. Dybest set er problemet, at de enkelte kars karakteristiske form ikke udvikler sig i nævneværdig grad over, i enkelte tilfælde, en flere hundredårig periode. Derfor kan transportkeramikken i sig selv ikke altid bruges til en datering, med mindre den findes i sluttede kontekster.

To typer transportkeramik er blevet belyst særdeles godt i løbet af de sidste 30 år både af engelske arkæologer som John Hurst, der arbejdede med de såkaldte méridavarer (fig. 3). Senest har spanske arkæologer i blandt andet i Sevilla og Alicante gjort en stor indsats for at datere og typologisere transportkeramikken. Med baggrund i store nye udgravninger, sammenstillet med skriftlige kilder, samt fund af transportkar brugt som fyld i veldaterede hvælvinger i kirker i både Sevilla og Alicante, er det lykkedes at opstille en bedre kronologi end hidtil (Amores 1993; Beviá et alii 2005). Disse undersøgelser har sammen med skriftlige kilder været med til at give en absolut

datering af nogle af de mest gængse transportkar, såsom olivenolie- eller vinamforaen, der er en hyppig gæst i det nordeuropæiske materiale. Tilsyneladende er det ikke den eneste spanske type, der med sikkerhed kan erkendes i det behandlede materiale fra Danmark, Norge og Sverige. En type, som endnu ikke har kunnet erkendes i materialet fra Ribe, er den såkaldte méridaware, som blev produceret i et bælte fra Mérida i Spanien ned over den sydvestlige del af Portugal. Nyere forskning i materialet antyder, at hovedproduktionsstedet skal findes i Portugal, nærmere betegnet området omkring Alentejo. Ukarakteristiske fragmenter af denne type kan have en tendens til let at forsvinde blandt andet rødbrændt, uglaseret materiale som tagtegl, da den til tider kan optræder i de samme farvenuancer som danskproduceret tegl. Dog optræder typen i stor stil på Bryggen i Bergen (fig. 3), og ses også i Stockholm. Så muligvis vil den kunne findes i danske museers magasiner sammen med andet *ukarakteristisk* rødgoods.

Transportkarrene blev brugt til stort set alle tænkelige varer, der blev eksporteret fra Den iberiske Halvø til Nordeuropa i middelalderen og renaissance. Bl.a. nævner italienske købmænd fra Genova fødevarer som ris, citrusfrugter, dadler mm. i forskellige keramikbeholdere, hvoraf enkelte af de nævnte har kunnet identificeres med konkrete historiske og arkæologiske eksempler. Det er umuligt at udlede præcist hvilke typer transportkar, der optræder i Nordeuropa direkte ud fra de

skriftlige og arkæologiske kilder. Men ved hjælp af bl.a. de italienske toldregnskaber og pundtoldregnskaberne fra de engelske havnebyer kan man med nogen sandsynlighed inddele keramikken i tre undertyper med fællesbetegnelsen *tinajas*. En tinaja var den mest brugte type til opbevaring af fødevarer i den lokale iberiske husholdning. Samtidig blev den også brugt decideret som transportkar over længere afstande og dermed til eksport. Undertyperne kan groft inddeles i tre typer. *Gerres*, etymologisk stammer navnet fra catalansk, og henviser til det catalanske område som en storspiller i handelen mellem Middelhavet og Nord-europa. *Gerres* blev hovedsageligt brugt til at transportere korn og væsker, men flere skibsvrag i Middelhavet har frembragt eksempler på *gerres* indeholdende bordtøj, som lustrevarer i større mængder. Typen havde et rumhold på mellem 32 og 366 liter og var langt den største af de her omtalte transportkar. *Gerres* optræder første gang i skriftlige kilder fra Valencia i 1317. *Jarra*, som på dansk kan oversættes til kande, var som regel udstyret med to hanke, dens rumindhold kendes ikke, men den optræder i spanske kilder fra 1271 og i engelske kilder fra år 1289. I de tilfælde, man kan identificere typen i de skriftlige kilder, indeholder de et bredt udvalg af varer, såsom olie, honning, vin, mel, frugt og tunfisk. Den sidste type, der optræder i kilderne, er den såkaldte *botija*. Den optræder i de spanske kilder fra midten af 1500-tallet, kendes ikke specifikt fra de engelske kilder, men dog arkæologisk. Navnet ses oftest brugt i forbindelse med transport af olie, vin, vineddike, honning, ris, mandler mm. Det er den mindste af transporttyperne med et karakteristisk rumindhold på mellem 2,8 og 16,7 liter (Gutiérrez 1995, s. 35-36). Det er denne sidste type, der ofte ses karakteriseret som olivenamfora i det nordeuropæiske materiale. Denne sene type er efter alt at dømme produceret i området i og omkring Sevilla fra omkring år 1500, og blev brugt til en lang række fødevarer foruden olivenolien, der blev eksporteret til det nordeuropæiske marked.

Iberisk materiale i Nordsøsammenhænge

Ser man på områderne syd for Danmark, er der flere indikatorer på en forholdsvis stor tilgang af fødevarer og keramik fra Den iberiske Halvø. To

interessante eksempler skal her fremdrages; fiskerlejet Walraversijde ved den belgiske kyst, Trendermarsken og Rungholt i Nordfrisland (fig. 4).

Fiskerlejet Walraversijde ligger i Belgien ud mod Nordsøen sammen med en række andre mindre fiskerlejer, der drev en livlig handel på Nordsøen med blandt andet England (Tys 2006, s. 19-20). Der har været en del arkæologiske undersøgelser af lejet, hvilke har frembragt en forholdsvis stor mængde importkeramik, blandt andet en stor del lustrevarer fra Valencia, samt eksempler på den tidlige Málaga lustrevare. Walraversijde udviklede sig fra at være en lille flække i 1200-tallet til at blive et af de største fiskerlejer langs den flanderske kyst i 1400-tallet. I 1300-tallet beskyldes fiskerne for at have engageret sig i de piratoverfald der omtales i flere skriftlige kilder. Italienske og spanske skibe klager over, at deres last bliver stjålet af pirater. Allerede i 1300-tallet er der indslag af lustrevarer i fundmaterialet fra Walraversijde, der øges i volumen i takt med at produktionen i Valencia også tager til i løbet af 1400-tallet (fig. 5). Makrofossilanalyser fra fiskerlejet har også vist, at der var eksotiske fødevarer i omløb, og særlig interessant er fundet af frø fra granatæble (Kightly 2000, s. 51) der særligt blev dyrket i området syd for Granada. Om det er røvet gods, eller det er handlede varer, kan man kun gisne om.

Et andet interessant område er som nævnt den nordfrisiske kyst. Her er der i fem tilfælde fundet lustrevarer fra Málaga, der skal dateres til begyndelsen af 1400-tallet. De er alle fundet i området ud for Husum og fordeler sig på forskellige lokaliteter på Trendermarsken ved Nordstrands vestkyst. Fire kander er vandfundne i området ud for det forsvundne Rungholt, men kan ikke dateringsmæssigt sættes i forbindelse med landsbyen, da den allerede forsvandt med stormfloden i 1362. Der er tale om fire kander, alle med spids aflang tud, hank fra randen til ned på skulderen, lang hals, let buttet bug og forhøjet standring. Der er en entydig andalusidekoration på samtlige kander og skår, hvor blandt andet Fátimas hånd er repræsenteret, foruden kufisk epigrafik eller snarere pseudo kufisk, da det kun med besvær kan oversættes. Dette ses dog ofte på den såkaldte Nasarikeramik

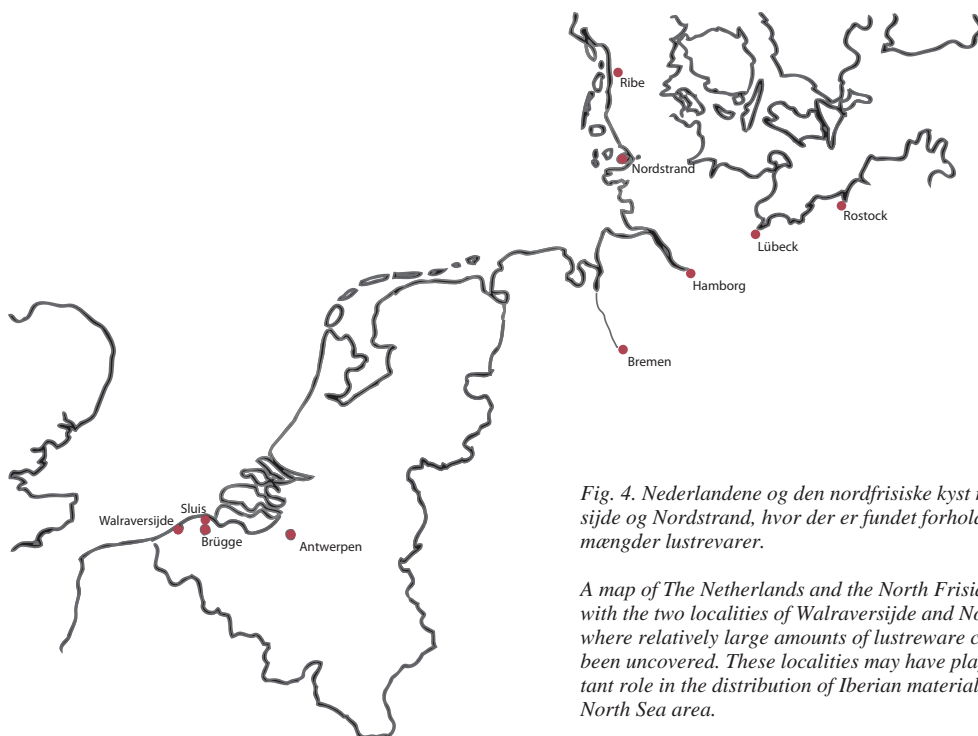

Fig. 4. Nederlandene og den nordfrisiske kyst med Walraversijde og Nordstrand, hvor der er fundet forholdsvis store mængder lustrevarer.

A map of The Netherlands and the North Frisian coastal area, with the two localities of Walraversijde and Nordstrand, where relatively large amounts of lustreware ceramics have been uncovered. These localities may have played an important role in the distribution of Iberian material throughout the North Sea area.

fra 1400-tallets Málaga, der tilhørte det islamiske emirat i Granada. Pottemagere kopierede tekster fra tekstiler, og noget tyder på, at de ikke altid fik betydningen af den kufiske skrift transskriberet til fuld forståelighed. På den ene af kanderne kan der dog med lidt god vilje læses ordet *Allah*.

Fra disse to områder med klare beviser på kontakt med Den iberiske Halvø, var der ikke langt op til Ribe, der som bispeby og livligt handelscenter ville være et oplagt sted at finde keramik fra Den iberiske Halvø.

Iberisk materiale i Ribe

Der er i Ribe til dato identificeret lidt over 30 skår af iberisk oprindelse. Enkelte iberiske skår er tidligere blevet identificeret af den engelske keramik-ekspert Alan Vince i 1980'erne. Det var derfor muligt, at flere mere eller mindre ukarakteristiske skår kunne være tilgået museets magasiner de senere år. Ribes placering og stærke tilknytning til handelen i Nordsøen i middelalderen giver en oplagt mulighed for, at spanske og portugisiske varer fandt vej til byen via de handels- og kontaktnetværk, der eksisterede i vadehavsområdet, langs de nederlandske kyster og til de engelske kyster. Alle

steder der i middelalderen viser klare relationer til handelen med Middelhavslandene, Italien, Portugal og Spanien.

Langt størstedelen af den keramik, der tolkes som iberisk i Ribe er vurderet på basis af en makroskopisk analyse af keramikens struktur, farve og synlige magring. Magringen af de identificerede iberiske skår er overvejende mellemfin, med få indslag af synlige magringskorn. Godsets farve svinger fra lyst gulbrunt til lys rødorange i varierende nuancer. En kursorisk gennemgang af den opsamlede keramik fra udgravningen af gråbrødre-klosteret i Ribe⁴, gav ca. fem skår med proveniens på Den iberiske Halvø.

Der er i det identificerede skårmateriale fra Ribe ikke tale om keramik importeret for dets dekorative eller kunstneriske værdier, men tværtimod beholdere til fødevarer, der i langt de fleste tilfælde synes at være skår fra amforatyper. Et enkelt skår i udstillingen på Museet Ribes Vikinger synes at være specielt interessant, da det kan være fra en sukkertopform⁵.

Af de 30 iberiske skår, der blev identificeret ved gennemgangen af materialet fra Gråbrødre-klosteret blev der udtaget syv skår til en petrolo-

Fig. 5. Tinglaseret skål med lustrebemaling forestillende en engel, produceret i Manises i 1400-tallet. Denne type ses i flere Nordeuropæiske fund, blandt andet fra Walraverside. Foto: CGP.

Tin glazed bowl with lustre decoration of an angel produced in Manises during the 15th century. This type is often found and documented on many North European sites, such as the Walraverside fishing settlement.

gisk analyse⁶. Denne undersøgelse blev foretaget af Dr. Rebecca Bridgman, the Fitzwilliam Museum, Cambridge. Udstyr til udtagning af prøverne blev velvilligt stillet til rådighed af University of Southampton. De skår, der blev udtaget, var af den type der normalt i bl.a. den engelske litteratur, regnes for at stamme fra Sevilla, samt et enkelt skår, som ikke umiddelbart kunne identificeres, men med en vis sandsynlighed kunne stamme fra Den iberiske Halvø. Baggrunden for analysen var blandt andet, at afprøve den tidligere tolkning, at amforæerne rent faktisk stammer fra Sevilla. Keramikeksperter fra Sevilla har ikke været tilbøjelige til at anerkende typen som en decideret Sevillaproduktion ud fra den makroskopiske morfologi. Med et referencemateriale, dækkende et ganske stort område af den sydvestlige del af Spanien og Portugal, var der en oplagt mulighed for at få indkredset karrenes proveniens nærmere (fig. 6). Resultatet af undersøgelsen var, at tre skår (ASR11 x2012, x2305 og x3202) havde en magringssammensætning, der bestod af en række for-

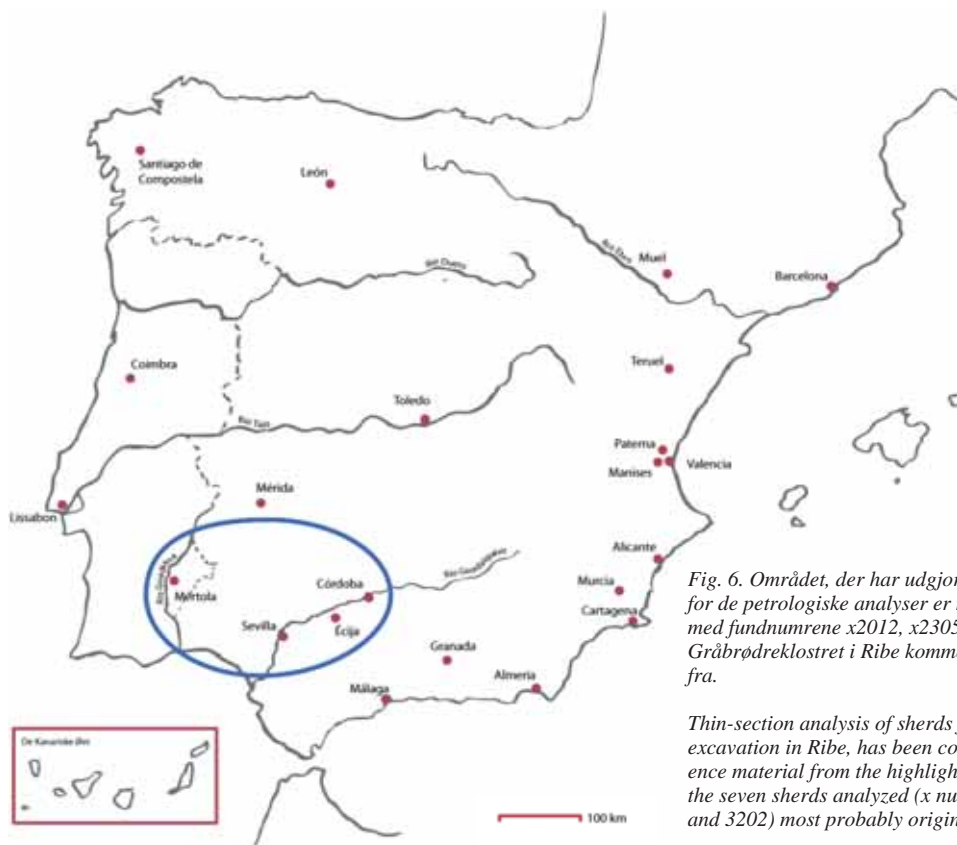

Fig. 6. Området, der har udgjort referencerammen for de petrologiske analyser er markeret. Keramik med fundnumrene x2012, x2305 og x3202 fra Gråbrødreklostret i Ribe kommer sandsynligvis herfra.

Thin-section analysis of sherds from the ASR11 excavation in Ribe, has been compared with reference material from the highlighted area. Three of the seven sherds analyzed (x numbers 2012, 2305 and 3202) most probably originate from this area.

Fig. 7. Sideskår af mulig amfora, sandsynligvis fra Sevilla (ASR 11x3202). Dateres bredt til 1300-1500-tallet. Foto: SJM.

A sherd, possibly from a so-called olive jar probably produced in Sevilla. Broadly dated to the 14th – 16th century.

Fig. 8. Sideskår af mulig amfora, sandsynligvis fra Sevilla (ASR 11x2012). Dateres bredt til 1300-1500-tallet. Foto: SJM.

A sherd, possibly from an olive jar probably produced in Sevilla. Broadly dated to the 14th – 16th century.

skellige indslag: En moderat mængde, 10-15% af både rullet og kantet kvarts; et svagt indslag af glimmer på ca. 5-7% samt lettere diffuse spor af feldspat. Det vigtigste for identifikationen af disse tre stykker var indholdet af sten og vulkanske stenfragmenter med et indhold på op til 2% (fig. 7 og 8). Ud fra den peterologiske analyse af disse tre stykker, er der overvejende indikationer på, at deres proveniens skal findes i de førnævnte områder, og en eller flere pottemagere fra Seville's umiddelbare opland vil være en oplagt producent af de tre kar, som prøverne stammer fra. De fire øvrige kan ikke henføres til Dr. Rebecca Bridgmans referencemateriale. Ved nærmere eftersyn var det klart, at to af skårene helt sikkert ikke var fra Den iberiske Halvø. Deres proveniens skal søges længere mod nord, evt. Frankrig, mens et enkelt stykke (x4106)

måske, ud fra den makroskopiske analyse, skal findes i det østlige Spanien i området omkring Valencia eller længere mod syd. En enkelt opsamling bestående af fire skår fra en udvendig rødengoberet bund fra samme udgravning stammer fra en kande (x3104). Kanden stammer fra Portugal (sandsynligvis Lissabon) og blev typisk produceret dér i perioden omkring år 1300 sandsynligvis lidt tidligere⁷. En næsten hel amfora (ASR M8538, nr. 8588) må dateres til renæssancen, men kan dog i princippet være lidt yngre (fig. 9). Der er ingen fundoplysninger på den, hvilket vanskeliggør den nærmere datering. Den specifikke type findes i det engelske materiale fra bl.a. Southampton og er nu også erkendt i materialet fra havnen i Stockholm. Proveniensbestemmelsen er diskuterbar, da der blandt spanske arkæologer hersker divergerende opfattelse af denne type. Umiddelbart er der ud fra den makroskopiske morfologi intet, der tyder på, at amforaen fra Ribe stammer fra Sevilla, mens dens typologiske udtryk i princippet sagtens kan stamme fra 1500-1600-tallets produktion i Sevilla. Interessant er det, at den synes at have svage rester af en gipsengobe på ydersiden, hvilket var typisk for nogle af amforaerne i blandt andet Sevilla. Randen synes at være møjsommeligt slået af for eventuelt at genbruges. Det er et træk, der for eksempel ses i materialet fra Southampton, hvor amforaer er spredt over store dele af byen.

Hvad de transportkar, som nu er identificeret i Ribe, har transporteret, kan ikke siges med sikkerhed. Kemiske analyser af keramikken vil i nogle tilfælde kunne hjælpe med en nærmere bestemmelse af indholdet. Med stor sandsynlighed har amforatyperne indeholdt olivenolie eller vin, og med flere af skårene fundet i gejstlige miljøer, kan der med nogen rimelighed argumenteres for, at der har været en import af olivenolie til salver og lignende og vin til celebrering af messen i Franciskanerklosteret i Ribe og med nye fund i forbindelse med udgravningerne ved Lindegården, givetvis også til domkirken.

Det kan undre, at der ikke er fundet lustrevarer i Ribe endnu. Måske vil det kunne findes i havneområdet, og hvor købmændene havde deres boliger. Det synes at være det gængse billede af fundintensiteten fra byer som Bergen, London og Southampton, mens transportkar synes at have en

Fig.9: Amfora (ASR M8538, nr. 8588) sandsynligvis produceret i Sevilla efter 1550. Bemærk den gråhvide gipsengobe, Foto: CGP.

An olive jar probably produced in Sevilla after 1550. Note the sporadic remains of white slip.

tendens til at blive spredt ud over et større område af byerne. Det kunne være interessant, at undersøge, om de forhold, der gjorde sig gældende i Walraversijde og eventuelt ved den frisiske kyst, kunne have afsmittning på fundsammensætningen i danske fiskelejer beliggende ud til Nordsøen. Er der forhøjet intensitet af mediterræn import?

Noter

1. Den arabisk dominerede del af den Iberiske Halvø 711-1492.
2. Andalusí er betegnelsen for den kultur, der opstod på Den iberiske Halvø, ledet af den oprindelige muslimske befolkning.
3. Indskriften ses ikke på lustrevarer beregnet på det lokale iberiske marked, men kun på varer eksporteret udenfor Den iberiske Halvø.
4. ASR11, felt 8.
5. ASR 43/64, D978.
6. Den petrologiske analyse, eller tyndslibsanalyse af giver mulighed for at identificere lerets morfologi. Dermed er der mulighed for at kunne identificere keramikens proveniens ud

fra de magringsindslag man har kunnet identificere i keramikken.

7. Mundtlig ref. Dr. Rosa Gomes, Universitet i Lissabon.

Litteratur

- Amores Carredano, Fernando & Nieves Chivert Jimenez 1993: Tipología de la Cerámica común Bajomedieval y Moderna Sevillana (ss. XV-XVIII): I, *La Loza quebrada de relenos de bóvedas*. SPAL 2.
- Beviá García, Márius & Rafael Azuar Ruiz 2005: *Santa María descubierta, Arqueología, Arquitectura y Cerámica, Excavaciones en la Iglesia de Santa María de Alicante (1997-1998)*, Alicante.
- Fabricius, Adam 1897: Normannertogene til Den spanske Halvø, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, København.
- Gutiérrez, Alejandra 1995: Questions of Terminology in the study of Spanish medieval ceramics, *Spanish Medieval Ceramics in Spain and the British Isles, Cerámica medie-*

- val española en España y en las Islas Británicas*. (red. Gerrard, Christopher M.; Alejandra Gutiérrez & Alan G. Vince) BAR International Series 610, Oxford. S. 33-40.
- Kightly, Charles m.fl. 2000: *1465, Walraversijde, The heyday of a fishing village situated on the southern part of the North Sea coast*. Brügge.
- Martínez Caviro, Balbina 1982: *La Loza Dorada*, Madrid.
- Martínez Caviro, Balbina 2007: La cerámica hispanomusulmana, *Summa Artis, Historia general del Arte, Cerámica Española* Vol. XLII (red. Sánchez Pacheco, Trinidad). Madrid.
- McSweeney, Anna 2009: Tin and the Mudéjar ceramics from Paterna, *Medieval Ceramics* Vol. 30 2006-2008 (red. Hall, Derek & Chris Jarrett). Perth.
- Roesdahl, Else 2010: From Scandinavia to Spain: a Viking-Age reliquary in León and its meaning. *The Viking Age: Ireland and the West*, Papers from the Proceedings of the Fifteenth Viking Congress, Cork, 18-27 August 2005 (red. Sheehan, John & Donnchadh Ó Corráin), Dublin.
- Tys, Dries 2006: Walraversijde, another kettle of fish? Dynamics and Identity of a late medieval coastal settlement in a proto-capitalistic landscape. *Fishery, trade and piracy: fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later*. Papers from the Colloquium at Oostende-Raversijde, Provinciaal Museum Walraversijde, Belgium, 21-23 November 2003, archeologie in Vlaanderen. Bruxelles. s. 19-40.
- de Valdeavellano, Luis García 1980: *Historia de España, De los orígenes a la baja Edad Media*, Bd. 1. Madrid.
- or the production centres of Manises and Paterna a few kilometres from Valencia. Other North Sea locations exhibit large numbers of both types of lustrewares in areas that are not otherwise considered as being of especially high status, such as the fishing village of Walraversijde in Belgium and the vanished town of Rungholt and its surroundings in Friesland. All of the identified ceramics from Ribe are sherds from transportation jars, mainly the so-called olive jars from the Seville area and a few other kinds, which are not yet entirely identified; but are likely to originate from the eastern part of the Iberian Peninsula. One of the finds is from the base of a jug, with a red slip probably from Portugal. Thin section analysis has been carried out on seven of the probable Iberian sherds, of which three have inclusions that are comparable with the area from around Seville and are likely to have been manufactured there. It seems that Ribe can document some of the oldest Scandinavian evidence of goods imported from the Iberian Peninsula, namely from the 13th century onwards. This fact is quite interesting, as references to imported ceramics and foodstuffs in English sources become more prevalent, at the end of that same century.

Seen from a general perspective, research in trade with Iberian ceramics and foodstuffs to Scandinavia is only in its opening phase. It is especially the ceramics used for transportation that can, when identified correctly, give us a broader knowledge of imported Iberian goods to Denmark, Norway and Sweden in the Middle Ages.

SUMMARY

Spanish transport ceramics from Medieval and Renaissance Ribe

Iberian ceramics in Scandinavia has to date scarcely been recognised as an independent subject for investigation. This paper gives a brief summary of what has been identified so far from the medieval town of Ribe. Strangely enough, it seems that there is no evidence of any high status ceramic material, such as lustrewares from Málaga

Christopher Grønfeldt Petersen
Middelalderarkæolog, Mag. Art
Horsens Museum, Sundvej 1A,
Boks 42 8700 Horsens
muscgp@horsens.dk

Liv og død i Ribe omkring år 1700

– de gravlagte i processionsgangen syd for Ribe Domkirke

Af Helene Agerskov Madsen og Morten Søvsø

Udgravningen på brandtomten syd for Ribe Domkirke i 2008-09 gav for første gang arkæologer mulighed for at undersøge områdets historie ved at udgrave kulturlagene på stedet. Det førte til en række sensationelle opdagelser såsom kristne begravelser fra vikingetiden, et bykvarter i 1000-årenes Ribe, nyt om Ribe Domkirkes stenbyggede forgænger samt et af Danmarks ældste teglstenshuse (Søvsø 2009). Men udgravningen gav også et detaljeret indblik i områdets nyere historie, hvor domkirkens trefløjede processionsgang lå på stedet. Gulvfladen i denne bygning var en populær begravelsesplads helt frem til nedrivningen i 1738, og det er denne bygning og de borgere, som blev gravlagt under dens gulve, der er emnet for den følgende artikel.

Fig. 1. Begravelser i processionsgangen under udgravning.
Foto: SJM.

Burials in the processional walk-way under excavation.

AF GAMLE KAT-HOV'DS DØR I LINDEGAARDS BUEGANG
SOM ER EN BYGNING SMUK, JA BAADE VIID OG LANG
(...)

HER ER FOR DØDNINGER EN YNDIG HVILE-STED
SAA VEL SOM UDEN FOR I LINDE-GAARDEN MED
(Rostoch 1967).

Processionsgangen

Syd for Ribe Domkirkes nuværende turistindgang i søndre sideskib ligger en gammel bygning med murede hvælv og store spidsbuede vinduesåbninger mod øst. Det er den sidste rest af en oprindeligt trefløjet processionsgang, hvis længer skabte et helt indesluttet gårdsrum – *Lindegården* – der tidligere udgjorde en særskilt og eftertragtet del af kirkegården omkring Ribe Domkirke¹. Udtrykket *Lindegården* optræder første gang i 1442, og i 1560 blev en meget stor lind på stedet fældet, fordi ”Magister Hans Tæuzen kunde iche soue far krager” (*Danmarks Kirker*, Ribe Amt (herefter *DK*), s. 132). Hans Tavsens, biskop over Ribe Stift fra 1541-1561, boede på det tidspunkt på grunden sydvest for domkirken, omtrent hvor i dag det såkaldte *Hans Tavsens hus* ligger. Men snart efter må et nyt træ være plantet, for helt op i 1800-årene stod der en lind på stedet.

Processioner var og er vigtige elementer i den katolske liturgi, og nok flere gange dagligt har domkirkens præsteskab højtideligt bevæget sig gennem den hvælvede gang under salmesang og afsigelse af bønner blandet med duften af røgelse. Denne fysiske nærhed til det hellige præsteskab

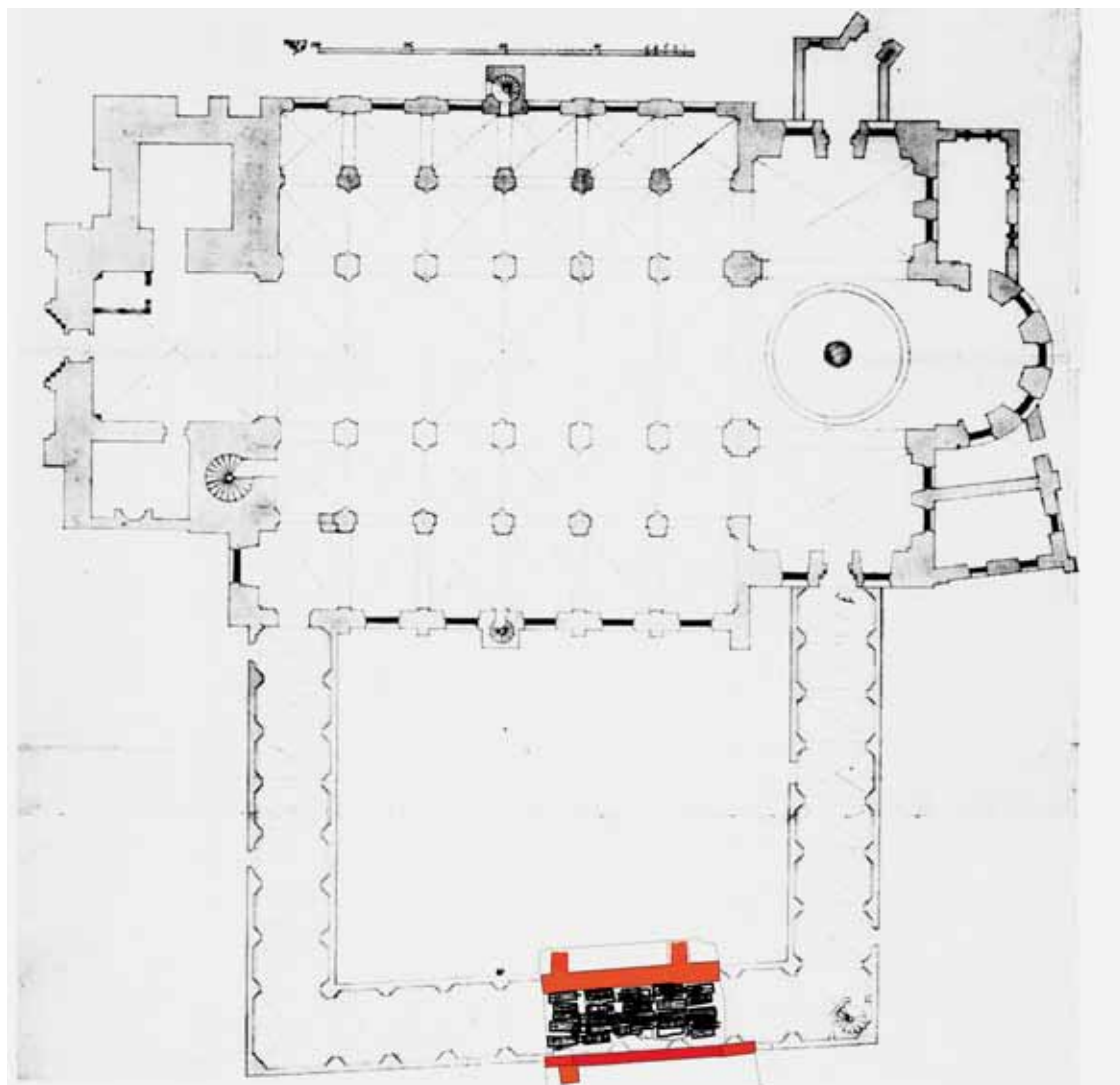

Fig. 2. Opmåling af domkirkekomplekset udført 1737 af muremester Kaj Stahlknecht, som forestod kirkens restaurering i de følgende år. Udgravningsfeltet er lagt oven på. Efter Danmarks Kirker.

A survey of the cathedral complex carried out in 1737 by Master mason Kaj Stahlknecht, who led the restoration work carried out on the church over the course of the following years. The present excavation area is here overlaid the original survey.

betød, at gulvet under gangen var et eftertragtet sidste hvilested, hvor de enkelte gravsteder kunne sælges for gode priser.

Vi er så heldigt stillede, at vi også kender prisen på domkirkens gravsteder. I 1582 kostede et gravsted inde i domkirken 10 daler, i processionsgangen 4 daler, i Lindegården, altså processionsgangens gårdsrum, 2 daler, og endelig på den øvrige kirkegård $\frac{1}{2}$ daler (Degn 1981, s. 309). Kun de rigeste havde råd til at ligge inde i kirken, mens pro-

cessionsgangen må have tiltrukket de sociale lag under de allerrigeste. Prisen for et gravsted i processionsgangen svarede til årslønnen for en tjenestepige (Degn 1981, s. 205).

Den bevarede rest af processionsgangen fik sit nuværende ydre i forbindelse med domkirkens hovedrestauration fra 1882-1904, og skyldes arkitekt H.C. Amberg. Før da var bygningen stærkt forfalden, og murene helt skæve. Ved restaureringen blev murene skalmurede udvendig til de igen

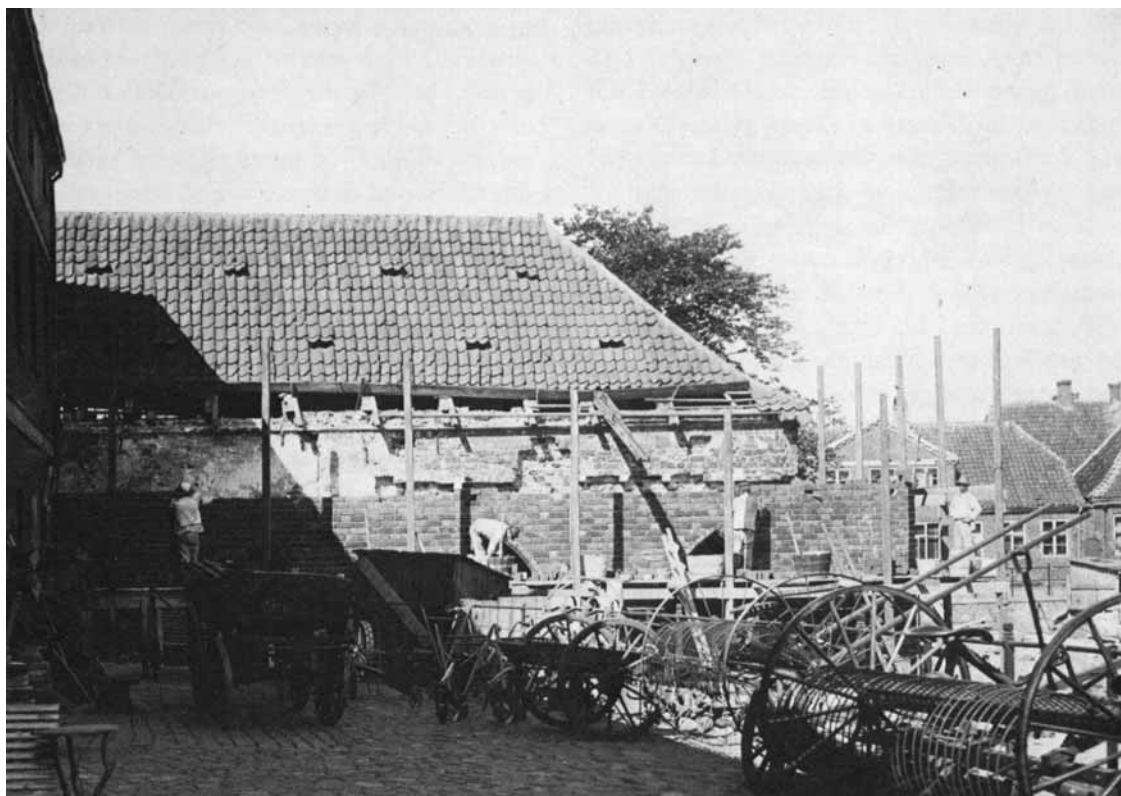

Fig. 3. Processionsgangen under restaurering, o. 1900. Efter Danmarks Kirker.

The processional walk-way under restoration around 1900.

var i lod, og også de spidsbuede vinduesåbninger blev forandrede ved samme lejlighed. Oprindeligt synes åbningernes bund at have ligget betydelig højere end nu, så der har været tale om meget brede, spidsbuede lysåbninger af form mindende om domkirkens nuværende højkirkevinduer (DK, s. 300f). Kirkens regnskaber fra 1600-årene omtaler reparation af vinduesposter i de ellers åbne vinduer, og man skal nok forestille sig, at de brede, spidsbuede åbninger har været underopdelt af muret stavværk fra begyndelsen (DK, s. 302).

Processionsgangens tidligere udseende kendes primært fra en opmåling af hele domkirkekomplekset udført 1737 af murermeister K. Stahlknecht. Det var året inden, man nedrev processionsgangens østre og søndre fløj. Herefter førte den resterende vestfløj en hensygnende tilværelse som materialhus, indtil man i 1840'erne også nedrev fløjens nordlige del. Dermed var processionsgangen reduceret til sit nuværende omfang.

Opmålingen fra 1737 afbilder processionsgangen med glatte langmure uden stræbepiller til at opfange det udadrettede tryk fra de tunge murede hvælv, men på en anden opmåling fra 1797 af I.I. Krosp ses, at vestfløjen på dette tidspunkt havde mindst fire stræbepiller (DK, s. 123). Udgravningen afdækkede knap 12 m af processionsgangens sydfløj med et gulvareal på ca. 50 m². På gårdsiden udgravedes de nedrevne rester af to oprindelige stræbepiller på 1 x 1½ m placeret ud for hvert andet hvælvfag. Bygningens sydmur bestod af ældre murværk, men også her var anlagt en stræbepille placeret ud for hvælvfagernes gjordbuer. Altså er der næppe tvivl om, at processionsgangen fra opførelsen har været udstyret med stræbepiller, som sikkert har stået med jævn afstand på begge sider af fløjene. Selve murværket fra processionsgangen var stort set fjernet fuldstændigt ved anlæggelsen af Giørtz' bomuldsværeri på stedet i 1850, men intet tyder på, at det har adskilt sig

Fig. 4. Gulvrest i processionsgangen bestående af slidte teglsten. En sammensunket grav længere ned havde trukket belægningen med ned, så den undgik nedrivernes opmærksomhed. Foto: SJM.

The remnants of a floor surface of well worn bricks, from the processional walk-way. A collapsed grave in the underlying layers had dragged the surface so far down, that it avoided the attention of demolition workers.

fra det, som kan aflæses på opmålingen fra 1737 og i den bevarede rest af vestfløjen.

Der blev ikke gravet i processionsgangens nordlige fundament, men de synlige dele syntes at bestå af lag af jord, brokker og mørtel lagt i en gravet rende foroven afsluttet af et enkelt lag kampesten².

Gulvene i bygningen har nok for en stor dels vedkommende bestået af gravsten, gravfliser samt mere ydmyge mindesmærker af træ, men kun på ét sted var en rest af bygningens gulv bevaret. Der var tale om en sammensunket grav, som havde trukket en rest teglgulv med ned, og stenedes over-

side var tydeligt slidt (fig. 4). I nogle af de øvrige graves fyld fandtes også en del rester af kvadratiske gulvfliser både med og uden glasur, som til forskellige tider har indgået i den nok ret brogede gulvbelægning.

Processionsgangen synes ikke at være opført før tidligst o. år 1400, og der fandtes ikke spor efter et eventuelt forgængerbyggeri. På grunden mod syd lå i 1300-årene et øst-vest orienteret tilbagetrukket stenhus, som ikke levnede plads til en processionsgang. Kælderen i dette stenhus blev genanvendt i et gavlhus mod Sønderportsgade, som nok opføres i forbindelse med byggeriet af processionsgangen. De samlede iagttagelser tyder således på, at processionsgangen næppe er væsentligt ældre end de første sikre omtaler i 1427 og 1428 (DK, s. 298).

Begravelserne i processionsgangen

Udgiften til at blive begravet var i ældre tid betydelig. Både gravstedet og den kirkelige betjening med klokkeringning, orgelmusik, salmesang, vokslæs, præstens tale og prædiken samt bisættelse var ydelser, der skulle tilkøbes efter behov og økonomisk formåen. Store summer blev investeret i iscenesættelsen af den sidste jordefærd, som det tydeligt fremgår af bevarede begravelsesregnskaber fra 1600-årenes Ribe (Degn 1981, s. 310). Også kisten, gravklæderne og beværtning af gæsterne til begravelsen var betydelige poster. Selv for en velstillet borgers efterladte løb begravelsen op i mere end 10% af det samlede bos værdi, for fattige oftest mere end halvdelen (Degn 1981, s. 310).

Ved nedrivningen af processionsgangen i 1738 blev både bygningens gulve og murværk så godt som helt fjernet. Kun et kraftigt lag af brokker og mørtel blev efterladt på stedet. Under dette nedbrydningslag lå de sandlag, som gulvene havde været lagt i, og en række aflange fordybninger i sandet viste allerede på dette tidspunkt, at der skjulte sig sammensunkne begravelser længere nede. Gulvet i bygningen lå i ca. kote 4,25 m o. DNN (Dansk Normal Nul). Det er betragteligt lavere end terrænet mod syd især, men skyldes nok, at niveauet har skullet korrespondere med gulvniveauet i domkirken, som i dag ligger i kote ca. 4,35 i skibet.

Mindre end 1/2 meter under processionsgangens gulv afdækkedes de første begravelser. Ét efter ét

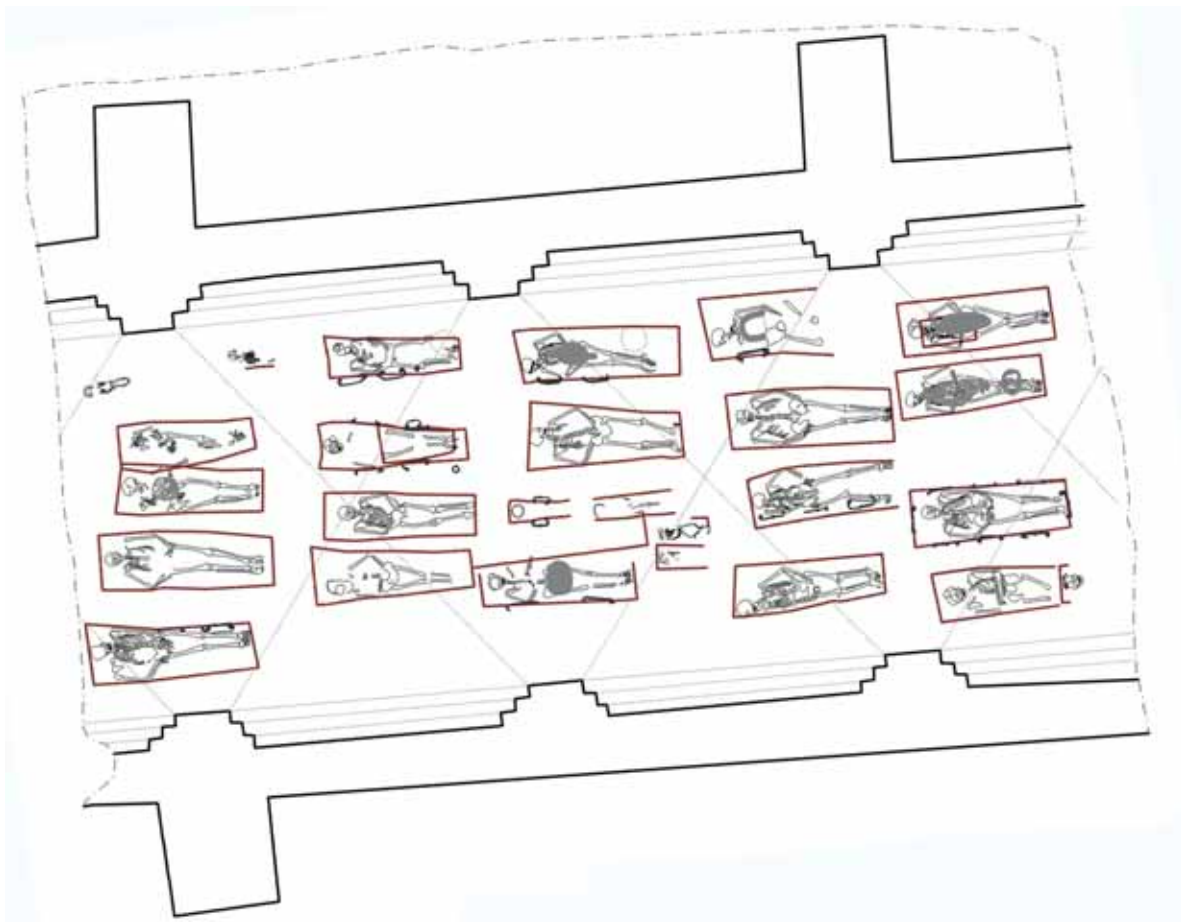

Fig. 5. Oversigtsplan med de yngste begravelser i processionsgangen foretaget fra sent i 1600-årene og indtil nedrivningen i 1738. De forskellige rester af kisteplader er markeret med grå farve. Tegning: SJM.

Summary plan with all the youngest burials from the processional walk-way dated from the late 17th century up to its demolition in 1738. The various remnants of coffin plaques are highlighted in grey.

fremkom nye skeletter, som blev udgravet, registreret og dokumenteret, før de til sidst blev taget op. Gulvfladen viste sig at være helt udfyldt med begravelser, og ved anlæggelse af en ny grav havde man forstyrret og ofte helt fjernet ældre begravelser. Samlet set betyder det, at kun den sidste generation af begravelser i processionsgangen var godt bevaret, mens de mange ældre, som strækker sig tilbage til bygningens opførelse først i 1400-årene, er mere eller mindre fragmenterede. Under disse grave lå endnu ældre begravelser, foretaget mens området var kirkegård under åben himmel fra engang i 1200-årene og indtil processionsgangens opførelse i 1400-årene, men hverken disse grave eller de endnu ældre vikingebegravel-

ser derunder vil blive nærmere omtalt i denne forbindelse (Søvsø 2009).

Bevaringsforholdene i kirkegårdsjorden var ikke gode for organisk materiale. Stort set alle rester af tekstil, læder og træ i gravene var nedbrudt, og selvfølgelig også alle eventuelle rester af blomster. Mulighederne for at beskrive de døde ligklæder baserer sig mest på negative udsagn.

Den yngste generation af begravelser synes ikke at være ældre end slutningen af 1600-årene, og da begravelsernes slutdatering markeres af bygningens nedrivning i 1738, giver de yngste begravelser et koncentreret billede af gravskik og levevilkår blandt Ribes borgerskab o. år 1700.

Fig. 6. Begravelse G1016, en ca. 160 cm høj mand på 40-50 år, gravlagt o. år 1700. Den afdøde ligger i en formultet trækiste hvis omrids og greb er fremhævet på billedet. Hænderne er samlede i skødet og har nok været foldede i bøn. Denne stilling i graven var den foretrukne fra senest år 1600. Foto: SJM.

Burial G1016, a ca. 160 cm high male, aged 40-50 years old, buried around the year 1700. The deceased lies in a decomposed wooden coffin, whose outline and metal handles are highlighted on the photo.

Kisteformer

Alle begravelser, selv spædbørnene, syntes at være kistebegravelser. Træet var i næsten alle tilfælde helt bortrødnet, men ofte kunne man stadig fornemme kistens omrids i form af brunlige formuldede træspor med jernsøm i hjørnerne. De fle-

ste af kisterne kunne ses at have været lettere trapezformede, og længderne varierede betydeligt, måske fordi hver enkelt var bestillingsarbejde. De bedst bevarede elementer fra kisterne var de store smedede jerngreb, som der havde siddet op til otte af på kisterne; tre ved hver side og ét i hver ende.

Fig. 7. Gavl af formultet kiste udsmykket med pyntebeslag af bly. Til venstre ses et hjørneband og midt i billedet to rosetter, hvor kistegavlens greb, som også ses, har været monteret. G1021. Foto: SJM.

Gable end of a decomposed coffin decorated with leaden ornamental mountings. On the left, a corner band is visible and in the middle of the photo there are two rosettes, to which the handle – also visible – of the coffin's gable end was mounted. G1021.

Fig. 8. Ved graven G1020, en 152 cm høj kvinde på ca. 40 år registreredes først en kompliceret kistelågsudsmykning af jernblik bestående af et spejlmonogram med en blomsterbuket foroven og et kranie med to korslagte ben bagved forinden. Desuden var kisten påmonteret et årstal, hvor de tre første cifre kunne tydes: 170. Altså mellem 1700 og 1709. Foto: SJM.

At grave G1020 – a 152 cm high female of around 40 years of age – a complicated iron-plate coffin lid decoration consisting of a mirrored monogram crowned with a flower bucket and a cranium with two cross laid bones behind at the bottom. Apart from this the coffin was mounted with a year, of which the first three ciphers could be discerned: 170? That is between 1700 and 1709.

Alle grebene var af samme grundtype med et kraftigt fortykket midterparti, men størrelserne og detaljerne varierede fra kiste til kiste. På barneki-sterne var grebene mindre og færre. I nogle tilfælde var kisterne også udstyret med fire jernringe, som må have været anvendt, når kisten blev firet ned i graven.

Størstedelen af kisterne havde været udsmykket med påsømmet jernblik i forskellig udformning, men i mange tilfælde var metallet helt bortrustet, så det oprindelige udseende ikke længere kunne erkendes. Metallet syntes i flere tilfælde at have været fortinnet, såkaldt hvidblik, og har nok frem-

stået med dette metals matte lød. Blikket var søm-met fast med ligeledes fortinne pyntesøm med halvkugleformede hoveder. Dekorativt udformede hjørnebånd placeret over hinanden mellem kistens sider og gavl var hyppige, og det samme var forskellige former for blikrosetter, placeret hvor grebene var monteret. Der fandtes også kister hvor tilsvarende dekorationer var udført i bly og derfor bedre bevaret, men hvadenten materialet var jernblik eller bly synes formålet at have været rent dekorativt. Kun i ét tilfælde fandtes kisteudstyr i kobberlegering, et sæt grebsrosetter udført i nok messing. Der fandtes ikke rester af hængsler mel-

Fig. 9. På graven G1014, en kvinde i 30'erne på 151 cm fandtes denne kisteplade, nok et spejlmonogram udført i forlignet jernblik. Foto: SJM.

Over grave G1014 – a female in her 30's and 151 cm in height – this metal coffin plaque was uncovered; probably a mirrored monogram made of tin plated iron sheet metal.

lem låg og sider og kistelåget må enten have ligget løst eller været sømmet fast.

Kistelågene havde i en række tilfælde været prydet af kisteplader af varierende udformning. I to tilfælde fandtes plader i gennembrudt arbejde, hvor motivet syntes at have været et spejlmonogram, i andre tilfælde fandtes en oval plade, der må have været bemalet. Kun én plade var tilstrækkelig godt bevaret til, at motivet kunne renses ty-

deligt frem (fig. 17). I et andet tilfælde fandtes udover en kisteplade også et årstal på sømmet kistens låg (fig. 8).

Gravskik

I alle tilfælde lå den afdøde på ryggen i kisten med hænderne samlet i skødet. Det så i flere tilfælde ud til, at hænderne havde været foldet. Placeringen i skødet afviger lidt fra den sene middelalders fremherskende gravskik, hvor armene typisk er foldet over brystet (Kieffer-Olsen 1993, s. ff. Hvornår forandringen i armenes stilling slår igennem kan ikke siges med sikkerhed, men fra omkring år 1600 synes skikken med at samle hænderne i skødet at være dominerende³.

I fire af begravelserne var der inde i kisten lagt et lag kalk, som den døde lå på (fig. 10). Den præcise årsag hertil kendes ikke, men det kan måske være en måde at konservere liget eller opsuge ligsafter, hvis begravelsen af den ene eller anden årsag ikke kunne finde sted umiddelbart efter døden? Hård frost eller tilrejsende gæster langvejs fra kunne være nogle af årsagerne til at udsætte en begravelse.

De dårlige bevaringsforhold for organisk materiale betød, at alle rester af ligklæder var borte⁴. Men ved en række kvinde- og barnegrave fandtes knappenåle omkring kraniet, som må stamme fra de hovedlin, der var populære i perioden, og som ses på mange epitafier og gravmalerier. Også ved

Fig. 10. Grav G1015 kunne ikke kønsbestemmes med sikkerhed, blandt andet fordi en senere begravelse havde fjernet kraniet. I graven var der inde i kisten udlagt et lag kalk. Foto: SJM.

Grave G1015 could not be gender determined with certainty, amongst other things because a later burial had removed the cranium. In the grave, a layer of chalk had been laid down in the coffin.

Fig. 11. Ved grav G1044, et nyfødt spædbarn, blev der fundet knappenåle omkring hovedet, nok spor efter et lille hovedlin, som igen tyder på, at den gravlagte er en pige. Foto: SJM.

By grave G1044 – a newly born infant – a number of pins were uncovered surrounding the head, most likely traces of a small wimple; which in itself indicates that the deceased was female.

enkelte spædbørnsbegravelser fandtes knappenåle ved hovedet som et sigende vidnesbyrd om, at også helt nyfødte kunne få en omhyggelig begravelse.

I enkelte tilfælde fandtes også spor efter kobber-

indvirkede hårbånd og andre komplicerede hårpyrdelser eller huer⁵.

Kun i ét tilfælde fandtes egentligt gravgods, en dødemønt placeret i den dodes højre hånd i begravelsen G1005 (fig. 14).

Fig. 12. I grav G1035, en fragmenteret grav med en voksen kvinde, fandtes rester af en dødekron, fremstillet af sirligt til-dannet kobbertråd. Dødekronen symboliserede, at kvinden var ugift. Foto: SJM.

In grave G1035 – a fragmentary grave of a grown woman – the remnants of a probable metal death crown were uncovered.

Fig. 13. Grav G1017, en kvinde i 30'erne på 155 cm var begravet med et hårbånd. Den efterfølgende antropologiske undersøgelse viste, at hun led af syfilis. Foto: SJM.

Grave G1017 – a female in her 30's and 155 cm's in height – was buried with a hair band. The post excavation anthropological investigation showed that she suffered from syphilis.

Begravelsesstruktur og familieforhold

Gennem hele processionsgangens brugstid gravlægges de døde efter et fast mønster, hvor gulvfladen er inddelt i rækker, som hver giver plads til fire-fem gravsteder. Gravrækkerne synes ikke at følge bygningens hvælvtakt. Der ses enkelte afvigelser fra systemet, som kan skyldes flere for os ukendte forhold, men i det store hele fastholdes strukturen gennem hele bygningens 300-årige brugstid. Sandsynligvis har gravsten, gravminder og måske andre former for gravmarkeringer tjent til at fastlåse strukturen allerede i middelalderen. Desuden har man afholdt sig fra at begrave tæt ved murene for ikke at undergrave fundamentet. Det eneste som kan undre ved dette fornuftige arrangement er næsten, at det er blevet overholdt.

For de yngste graves vedkommende er der næppe tvivl om, at nærtstående familiemedlemmer er blevet begravet ved siden af hinanden, og blandt de udgravede kan der skjule sig flere ægtepar, forældre og børn ved siden af hinanden. Men hensynet til eksisterende grave kan selvfølgelig have svækket muligheden for at komme til at ligge side ved side. I flere tilfælde er det dog nærliggende at tolke de gravlagte som familier.

Gravgruppen G1017, G1013, G1004 og G1010 bestående af en kvinde i 30'erne, en mand i 40'erne og to børn på ca. 4 år hører alle til de stratigrafisk yngste begravelser og stammer nok fra efter år 1700. Her er det oplagt at tolke gruppen som et ægtepar med to tidligt døde børn. Mandens tænder viste tydeligt, at han havde røget kridtpibe, se nedenfor, og kvinden blev begravet med et kobber-indvirket hårbånd, (fig. 13). Kvindens skelet viste tydelige tegn på syfilis, og samme sygdom kan have været medvirkende til resten af familiens undergang.

I andre tilfælde kan der være tale om ægtepar, hvor den ene part har overlevet den anden og indgået nyt ægteskab, men også andre forhold kan være på spil.

Der var ingen eksempler på flere individer begravet i samme kiste, men i to tilfælde fandtes hhv. en spædbarns- og en barnegrav ovenpå en gravlagt kvinde, og her er der grund til at tro, at der er tale om mor og barn. I det ene tilfælde var et barn på 2-4 år gravlagt ovenpå et dårligt bevaret skelet af en voksen kvinde, som ikke kunne aldersbestemmes

Fig. 14. Denne såkaldte regnepenning blev slået i Nürnberg o. år 1700. På forsiden ses solkongen Ludvig 14 med lange krøller. Omskriften lyder LVD:XIII:DG + FR:REX:E:NAV:REX (Ludvig 14. Af guds nåde konge af Frankrig og Navarra). På bagsiden læses LA (...)OTTL:LAVFFERS:RECH:PFEN (en af familien Lauffers regnepenninge). Mønten lå i hånden på den gravlagte i grav G1005. Foto: SJM.

This so-called counting coin was struck in Nurnberg around the year 1700. On the front is the sun king Louis 14th with long curls. The legend reads LVD:XIII:DG + FR:REX:E:NAV:REX (Louis 14th By Gods grace King of France and Navarra). On the reverse side can be read LA (...)OTTL:LAVFFERS:RECH:PFEN (one of the Lauffer families counting coins). The coin lay in the hand of the deceased in grave G1005.

nærmere. I det andet tilfælde et nyfødt barn ovenpå en kvinde på 37-45 år. I sidstnævnte tilfælde må både moder og barn være døde i barselssengen eller umiddelbart derefter.

Skeletterne

Ethvert skelet fortæller en unik historie om et menneskes levevis, sygdom og død og ved at undersøge de her behandlede begravelser fra 16-1700-årene kan vi få indblik i, hvordan liv og død formede sig og blev iscenesat i datidens Ribe. Det yngste, velbevarede begravelseslag bestod af 28 grave, der kan dateres til perioden fra sent i 1600-årene og indtil 1738, (fig. 5). Der var knoglemateriale bevaret i 27 af disse, og det er primært dette materiale, som omtales i det følgende. Men udgravningen afdækkede også mange ældre grave.

Der blev på Lindegården udgravet knogler fra i alt 503 individer (Madsen 2009a, Pedersen 2009). Heraf lå de 123 individer i primære grave, mens de resterende 380 blev fundet som løse knogler liggende i jorden og stammer fra grave, der er blevet forstyrret. Nogle af disse knogler var tydeligvis blevet skubbet forsigtigt til side og lå i en lille bunke ved siden af den yngre kiste, men langt de fleste lå løst fordelt i jorden. Betragtes det samlede

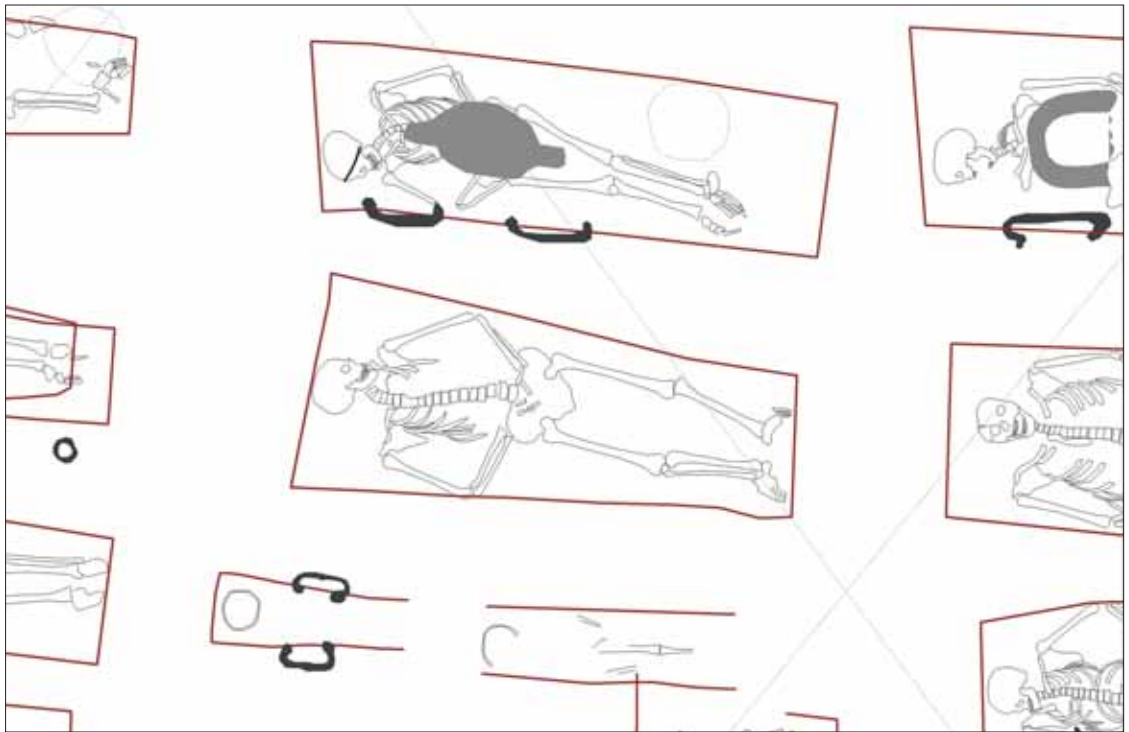

Fig. 15. Måske udgør denne gruppe på fire grave en familie bestående af gravene: G1017, G1013, G1004 og G1010; en kvinde i 30'erne, en mand i 40'erne og to børn på ca. 4 år. Tegning: SJM.

This group of four graves may perhaps represent a family consisting of G1017, G1013, G1004 and G1010; a female in her 30's, a man in his 40's and two children around the age of 4.

antal individer, hvor både primærskeletter i grave og løse knogler inkluderes, opnås et bedre indtryk af gravintensiteten gennem hele brugsperioden, samt af forholdet mellem børn og voksne.

Blandt de i alt 503 individer dateret fra 800-årene og frem var det muligt at kønsbestemme 108 mænd og 68 kvinder. Herudover var der 140 børn under 16 år og 187 individer, der ikke kunne kønsbestemmes. Den sidste gruppe er overvejende individer fra løsfund. Blandt de 27 individer dateret til 16-1700-årene blev der kønsbestemt ni mænd og otte kvinder. Der var desuden ni børn, hvoraf de otte var under fem år. Et enkelt voksent individ kunne ikke kønsbestemmes på grund af dårlig bevaring af knoglerne.

Forekomsten af flere mænd i forhold til kvinder i den samlede gruppe betyder ikke nødvendigvis at den levende befolkning har været sammensat af flere mænd end kvinder. Det kan i stedet skyldes, at mænds knogler er mere robuste og derfor knap

så modtagelige for nedbrydning under dårlige bevaringsforhold end kvinders knogler. Skeletterne fra 16-1700-årene er generelt bedre bevaret og ligger mere uforstyrret end de ældre skeletter, hvilket kan være en begrundelse for den mere balancerede kønsfordeling i denne periode. Selv om det har været prestigefyldt at blive begravet i processionsgangen har det dermed ikke været en begravningsplads forbeholdt hverken mænd eller voksne.

Aldersbestemmelse af skeletter kræver at individet har flere knogler bevaret, end individer fra løsfund kan opbygge. Det er derfor kun skeletmaterialet fra de 123 individer, som blev fundet i primære grave, der indgår i analysen af alder. Gennemsnitsalderen for alle individer er her 32,47 år, mens den for voksne individer alene er 40,45 år. Mændene blev i gennemsnit 1,9 år ældre end kvinderne. Begrænses analysen til de 27 individer dateret til 16-1700-årene opnås en gennemsnitsal-

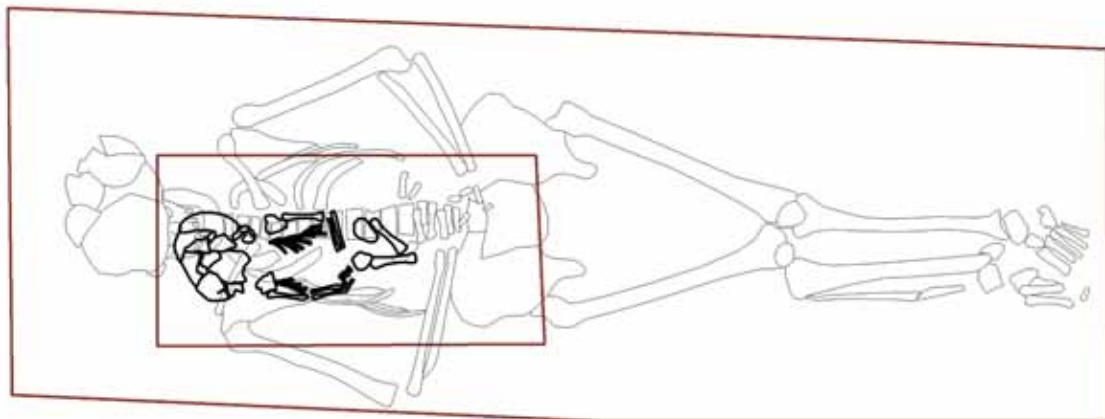

Fig. 16. Under udgravningen fandtes først et spædbarn, G 1026, gravlagt i sin egen kiste, og umiddelbart derunder G1027, en ca. 155 cm høj kvinde på ca. 40 år. Der må være tale om en kvinde død i barselsseng. Tegning: SJM.

During the course of the excavation the remains of an infant G1026, where first uncovered buried in its own coffin and immediately underneath G1027 – a ca. 155 cm high female aged around 40. This must be a case of a women who died in labour.

der for alle individer på 30,37 år og for voksne individer 43,99 år. Der var for få individer til at det var forsvarligt at udregne en gennemsnitsalder for henholdsvis mænd og kvinder fra denne periode.

Gennemsnitsalderen af en population af både børn og voksne individer er stærkt afhængig af fertilitet og børnedødelighed. Det skyldes, at hvis der fødes mange børn vil der også dø flere børn, der dermed vil trække gennemsnitsalderen ned. Denne gennemsnitsalder kan også udtrykkes som en forventet levealder ved fødsel. Gennemsnitsalderen for voksne inkluderer derimod udelukkende individer der har overlevet til deres 16. levår og påvirkes derfor ikke i samme grad af fertilitet og børnedødelighed. Denne alder kan udtrykkes som en forventet yderligere levealder ved overlevelse til 16 år. De to gennemsnitsaldre udtrykker altså ganske forskellige ting, hvilket er vigtigt at erindre hvis man ønsker at sammenligne de to forskellige befolkningsgrupper.

Gennemsnitsalderen for både børn og voksne er omkring 2,1 år lavere for individerne fra 16-1700-årene end for den samlede gruppe. Den lavere gennemsnitsalder skyldes, at der procentvis er lidt flere børn til stede blandt individerne fra 16-1700-årene, og de trækker folgelig gennemsnittet ned. Således er 33% af de 27 individer børn, mens børn kun udgør 22% af de øvrige primære individer fra Lindegården⁶. Dette betyder ikke nødvendigvis, at

der reelt har været en større andel af børn i denne befolkningsgruppe, men kan snarere forklares med forskelle i bevaringsforholdene mellem de ældre og yngre begravelser. En spædbarnsbegravelse har f.eks. større chance for at være bevareret frem til i dag, hvis den var en af de sidste, der blev stedt til hvile på stedet. I det samlede skeletmateriale ses generelt en høj børnedødelighed af især små børn under fem år, men det er desværre ikke muligt på baggrund af nærværende materiale, at udtale sig om hvorvidt børnedødeligheden har ændret sig i Ribe fra 800-årene og frem til 1738.

Gennemsnitsalderen for de voksne alene er 3,5 år ældre for individerne fra 16-1700-årene end for den samlede gruppe. Blandt individerne fra 16-1700-årene er der en overvægt af kvinder, der døde i den reproduktive alder, mens mændene er fordelt mere jævnt over aldersspektret. Det vidner om vidt forskellige bagvedliggende dødsårsager og skrøbelighed hos de enkelte individer. Der ses kun få individer med en alder over 60 år og antallet af rigtig gamle mennesker var helt anderledes end i vore dages samfund.

En forhøjet levealder kan skyldes et generelt løft i et samfunds eller samfundsklasses levestandard. På baggrund af 18 voksne individers gennemsnitsalder er det dog svært at udtale sig om hvor vidt et sådant løft fandt sted i Ribe fra 800-årene og frem til 1738. Igennem hele perioden var dødelig-

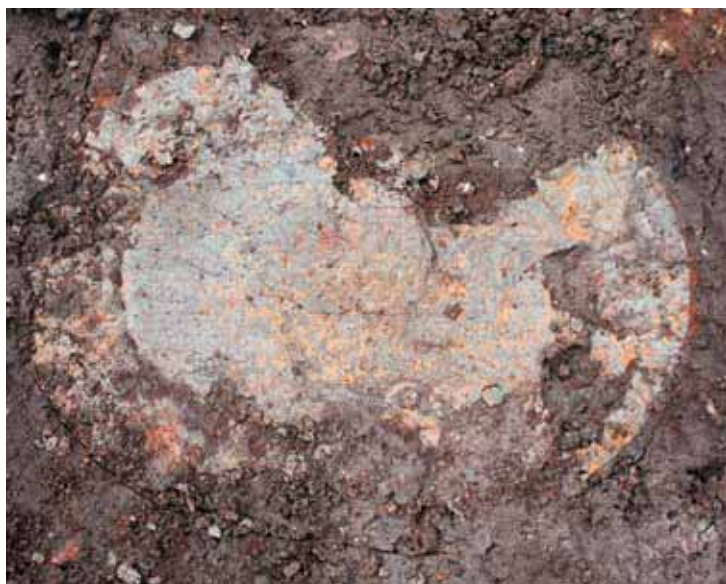
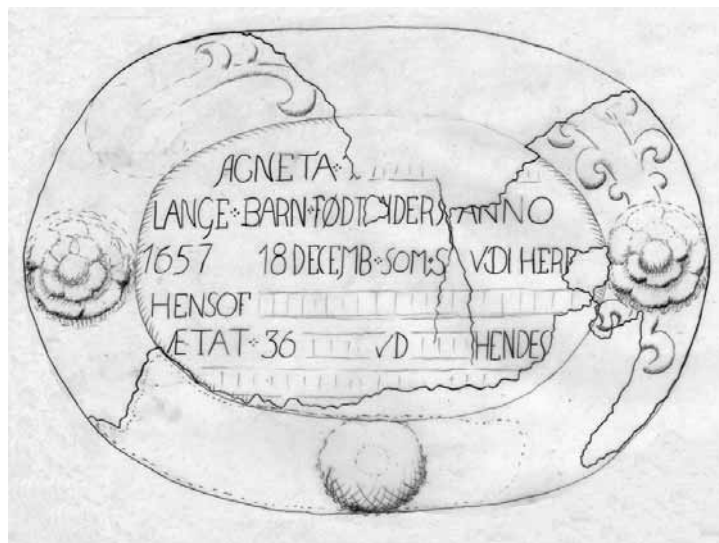

Fig. 17. Agneta Langes kisteplade var tilstrækkeligt godt bevaret til, at motivet kunne renses delvist frem og registreres. Fødeåret 1657 og levetiden 36 år oplyses, og begravelsen må være foretaget i 1693. Foto og tegning: SJM.

The coffin plate on the coffin of Agneta Lange was so well preserved, that the motif could be partially cleaned and documented. The year of birth 1657 and the age of 36 years old are stated, so the burial must have taken place in 1693.

heden chokerende høj set med vore dages øjne. Det var først fremkomsten af den moderne medicin i løbet af 1900-årene, som for alvor rykkede ved den levetid, et menneske kunne håbe på.

Agneta Lange

Under udgravningen fremkom et enkelt individ, der kunne identificeres, grav G1032. Over skelettet lå resterne af en kisteplade af jernblik, (fig. 17), hvor det blandt andet var muligt at tyde navnet Agneta Lange, fødselsåret 1657 samt tallet 36, der muligvis er hendes alder ved døden. Ydermere sås

på kistepladen, hvad der muligvis skal tolkes som BARN FØD T_NDER (Tønder?). Teksten var omkranset af slyngornamentik og tre roser, som også er adelsslægten Langes våben. Hvorvidt dette sammenfald er tilfældigt, udtrykker et reelt slægtskab eller blot ønsket om samme vides ikke.

Selve skelettet var desværre i en dårlig tilstand, og stort set kun underkæbe, kraveben, brystben og nogle ryghvirvler var bevaret. Den antropologiske analyse viste, at det drejer sig om en kvinde, der døde i alderen 25-45 år, hvilket stemmer overens med en mulig alder ved døden på 36 år. Skelettet

Fig. 18. Agneta Langes underkæbe med anormal tandstilling.
Foto: Helene Agerskov Madsen (HAM)/SJM.

The lower jaw of Agneta Lange with an unusual tooth alignment.

havde et lidt specielt tandsæt med en anormal tandstilling ved hjørnetanden og anden fortand i højre side af underkæben. Der har ikke været plads nok til begge tænder i tandrækken, men ud fra sliddet ses, at begge tænder alligevel har været i brug. I samme side af tandsættet ses resterne af den anden lille kindtands rødder, mens resten af tanden formodentlig er rådnet væk enten på grund af caries eller en absces. Bortset herfra har hun i live haft alle tænderne i underkæben, men har efter døden mistet tre kindtænder, hvilket har efterladt de tomme huller bagerst i kæben (fig. 18).

Det er lykkedes at finde Agneta Lange i kirkebogen, hvor hun er registreret som gravlagt i 1693⁷. Dette stemmer med fødselsåret 1657 og en levetid på 36 år, så der er næppe tvivl om, at der er tale om samme person. Yderligere arkivstudier vil muligvis kunne lokalisere andre kilder til belysning af Agneta Langes liv og familieforhold.

Legemshøjde

Legemshøjde kan være stærkt varierende og er som biologisk variabel blevet brugt som et mål for en given befolkningsgruppes levevilkår. Der er blevet rapporteret forskellige gennemsnitshøjder for historiske befolkninger, og gennemsnitshøjden af moderne populationer stiger i øjeblikket til hidtil ukendte højder. Vores forståelse af, hvorfor en

befolknings gennemsnitlige højde kan ændre sig over tid, er stadig mangelfuld. Primært fordi et utal af faktorer, både genetiske og miljømæssige, har potentiel indflydelse herpå.

Der findes bevarede skriftlige optegnelser over rekrutteres højde fra 1774 (Mackeprang 1907-11), men før dette tidspunkt er den primære kilde til den danske legemshøjde skeletter. Det har den fordel, at også kvinderne er inkluderet, hvilket de selvsagt ikke var i sessionsmålingerne.

Et skelets højde kan måles, mens det stadig ligger i jorden i udstrakt position – fra isse til den distale ende af talus (springben). I tilfælde hvor det ikke er muligt kan højden også beregnes ud fra længden af femur (lårben) og tibia (skinneben) (Boldsen 1984). Det var muligt at måle højden i graven ved otte individer fra 16-1700-årene. Det gav for seks mænd en gennemsnitshøjde på 158,7 cm og to kvinder målte henholdsvis 151 cm og 156 cm. Yderligere syv individer havde bevaret en femur og ved at benytte en formel udviklet på baggrund af skeletter fra Gråbrødreklosteret i Ribe gav det for tre mænd en gennemsnitshøjde på 169 cm og for fire kvinder en på 160,4 cm (Wod 2008).

De beregnede højder er påfaldende høje sammenlignet med den målte højde i graven, og længden af femur kan med fordel sammenlignes i stedet. Den første gruppe mænd har en gennemsnitlig femurlængde på 45,6 cm, hvilket er kortere end den anden gruppe mænds længde på 47,7 cm. Der er altså en reel højdeforskel mellem de to grupper, som den ses i forskellen i gennemsnitlig målt og beregnet højde. Der var én kvinde fra den første gruppe med en bevaret femur og den målte 43,5 cm, hvilket stemmer helt overens med den anden gruppe kvinders gennemsnit på 43,6 cm. Sammenfattende betyder det, at de mænd der begravet i processionsgangen i 16-1700-årene i gennemsnit var 162,1 cm høje, mens de tilsvarende kvinder var 158,2 cm høje. Der skal dog tages forbehold for, at gennemsnittene er beregnet på baggrund af få individer, men det ændrer ikke ved, at folk har været særdeles små sammenlignet med vore dage.

Skeletterne fra Lindegården er i et studie blevet sammenlignet med skeletter fra Gråbrødreklosteret i Ribe samt fra fire andre lokaliteter i Jylland. Her var Lindegården den eneste lokalitet med

Fig. 19. Trepanematoseforandringer nok stammende fra syfilis i underbenene på G1017 en kvinde 32-42 år. Foto: HAM/SJM.

Manifestations of treponematoses most likely caused by syphilis on the lower legs of G1017, a woman aged 32-42 years old.

begravelse foretaget efter reformationen. Ved sammenligning var mændene fra Lindegården de absolut laveste, mens kvinderne havde en relativ gennemsnitlig højde. På grund af bl.a. forskellen i datering var det ikke muligt at efterprøve hvad denne forskel kunne afspejle (Madsen 2009b).

Patologi

Kun få sygdomme påvirker knoglerne. Epidemier fører til døden så hurtigt, at knoglepatologi ikke kan nå at dannes, og traumatiske hændelser kan ramme vitale blødd dele og føre til dødsfald uden knogleinvolvering. Knoglepatologi kan således sjældent benyttes til at konkludere vedrørende dødsårsagen for det enkelte individ. Patologien er derimod et godt redskab til at tegne et generelt bil-

de af helbredet hos den engang levende befolkning, da de patologiske forandringer, der findes i skeletmaterialet, vidner om det liv, det pågældende individ har levet, og som i sidste ende har ført til døden.

Fire individer fra 16-1700-årene har trepanematose-relaterede knogleforandringer, hvilket i realiteten vil sige syfilis⁸. Det tydeligste tilfælde af trepanematose forekom hos en kvinde, G1017, der døde i alderen 32-42 år, se fig. 13, 15 og 19. På skelettet kunne iagttages forandringer i clavícula (nøggleben), radius (spøleben), ulna (albueben), femur og tibia. Alle forandringerne er bilaterale, som det kan ses i underbenene (fig. 19). Kvinden havde med stor sandsynlighed en trepanematose – formodentlig seksuelt overført syfilis.

Fire individer havde tuberkulose-relaterede knogleforandringer i bækkenet (*Articulatio sacroiliaca*) og i de thorakale ryghvirvler⁹, men ingen af dem havde en klar tuberkulose diagnose. Det er muligt, at de har haft tuberkulose, men da sygdommen sjældent fører til involvering af skelettet, er det vanskelig at diagnosticere med sikkerhed.

Der blev registreret spedalskheds-relaterede forandringer hos seks individer; et individ havde forandringer i gane og næsehule, mens de øvrige havde eksostoser og hævelse af fibula og den femte metatarsal (Boldsen 2007). Ingen af dem havde en klar diagnose. De knogleforandringer der relateres til spedalskhed er som enkeltstående forandringer at regne for generelle sygdomsindikatorer, og hos flere af individerne vidner forandringerne snarere om en generel tilstedeværelse af en infektionssygdom. Det er usandsynligt at nogen af individerne der blev gravlagt i 16-1700-årene var spedalske, da sygdommen var stort set udryddet på dette tidspunkt.

Når børn udsættes for stress, som f.eks. sygdomme eller fejlnæring, vil deres vækst blive forstyrret og måske helt stoppe i en periode. Hvis barnet overlever, vil skelettet formodentlig hurtigt indhente den manglende vækst, mens de tænder, der måtte være ved at dannes, får en misdannelse af emaljen. Det kaldes en emaljehypoplasi og ses som en vandret linje der omkranser tandkronen eller som en punktering i emaljen. Dens placering i tanden kan fortælle, hvor i tandudviklingsstadiet barnet befandt sig, da stresspåvirkningen forekom,

Fig. 20. Helet brud over højre øjenbryn på G1007, en mand 55-70 år. Foto: HAM/SJM.

A healed lesion above the right eyebrow of G1007, a male aged 55-70 years old.

og dermed angive en cirka alder. Emaljehypoplasier kan benyttes som en generel stressindikator, der ikke er relateret til nogen specifik patologisk tilstand.

Der blev registreret emaljehypoplasier i hjørnetænder fra overmunden hvilket vidner om en stresspåvirkning inden det 8. leveår. Fem kvinder havde en hypoplasi, mens ingen blev registreret hos mænd eller børn under fem år. Hvis børnene havde overlevet, ville de sandsynligvis have fået en emaljehypoplasi som følge af den sygdom, som de i stedet døde af. Kvinderne er altså individer, der som børn var stærke eller heldige nok til at overleve og blive voksne. Det er påfaldende at in-

gen mænd havde hypoplasier, men det lille antal individer gør dog en fortolkning vanskelig.

En slidt krop

Et aktivt liv efterlader sig spor på skelettet og typisk i form af slid i de større led, som skuldre, albuer, hofter og knæ. Gigtforandringer kendes helt tilbage fra det moderne menneskes oprindelse. Nedbrydende forandringer af leddene kan skyldes osteoarthritis (slidgigt) der er alders-, arbejds- eller traumbetinget eller reumatoid arthritis (leddegigt) der er en kronisk lidelse.

Ti ud af de 18 voksne individer havde gigtrelaterede forandringer i knoglerne, hvoraf forandringer i arme og ryg var hyppigst forekommende. At der især forekommer gigtforandringer i ryghvirvlerne, kan forklares ved at ryggen, som en vigtig bærende og stabiliserende enhed, er involveret i al bevægelse der sker i kroppen. En anden form for slid er brud og frakturer i knoglerne, der primært kan vidne om ulykker eller voldelige hændelser.

En mand, G1007, der døde i alderen 55-70 år og dermed var blandt de absolut ældste, havde et særlig slidt skelet. Han havde gigtrelaterede forandringer i alle kroppens større led og havde tilmed et helet brud over højre øjenbryn (fig. 20). Traumat kan være forårsaget af et stumpt redskab, men det er vanskeligt at vide, om det hændte ved et uheld eller en voldelig handling. Han har dog uden tvivl levet et langt og fysisk hårdt liv. Mænd har generelt en større frekvens af traumer end kvinder, hvilket kan være et udtryk for forskelle i arbejdet for mænd og kvinder, således at mænds mere fysisk krævende arbejdsopgaver øger deres sandsynlighed for at pådrage sig brud.

En anden mand, G1006, der døde i alderen 50-60 år, havde også gigtrelaterede forandringer i alle kroppens større led og et helet ribbensbrud. Traumer i ribbenene er blandt de mest hyppigt forekommende og kan både skyldes uheld og vold. Han havde derudover flere tandbylder og havde mistet tænder, formodentlig på grund af caries eller andre tandbylder.

Fornøjelser

Et måske mere fornøjeligt aspekt ved livet i Ribe beretter tandsættet hos fire voksne mænd om. De har flittigt røget kridtpibe. Ved intensiv rygning

Fig. 21: Helet ribbensbrud på G1006, en mand 50-60 år. Foto: HAM/SJM.

A healed broken rib of a male 50-60 years old from G1006.

Fig. 22. G1019, en 25-40-årig mand på 169 cm havde været storryger. Tandsættet kunne fremvise hele tre cirkelrunde huller fremkommet ved flittig rygning af kridtpibe. Foto: HAM/SJM.

G1019 contained the remains of a 25-40 year old male with a height of 169 cm, who showed signs of being a heavy smoker. His teeth set displayed all of three circular holes, caused by frequent smoking with a clay pipe.

over længere tid kan det efterlade cirkelrunde slidhuller i tandsættet mellem over- og undermund – der hvor der bides sammen om piben. Hullerne sidder typisk placeret ud imod mundvigen ved hjørnetanden og den anden fortand. Alternativt midt i munden ved fortænderne – en løsning der synes valgt, når hullerne i mundvigene blev slidt for store.

To af mændene har ét hul, en mand har to huller og endelig har en mand hele tre huller.

Borgerskabets sundhedstilstand

De 27 skeletter gravlagt i processionsgangen fra sent i 1600-årene til 1738 giver os et indblik i sundhedstilstanden hos borgerskabet i Ribe på dette tidspunkt. Det er kun et lille og akkumuleret udsnit af borgerskabet, men det viser et klart mønster af en meget høj børnedødelighed, hvor næsten halvdelen af børnene er døde som nyfødte. Der er en overvægt af kvinder der døde i 30-45-års alderen, mens mænd derimod havde en mere spredt aldersfordeling ved døden. De første fem leveår og i særdeleshed den første levemåned var meget kritiske, og mange børn overlevede ikke disse år. Men overlevede de, havde de til gengæld en ganske stor chance for at blive voksne. Mange børnefødsler og pleje af børnene gjorde kvinderne sårbare og mere modtagelige overfor sygdomme, hvilket gav sig udslag i en forhøjet dødelighed af

kvinder i den reproduktive alder. Mændene undgik disse farer, men levede måske et mere uadvendt og risikofyldt liv. Således var det to mænd, der havde knoglebrud. Dødelighedsmønsteret hos de døde i Ribe fra sent 1600-årene til 1738 kendes fra mange historiske befolkninger. Det kan f.eks. sammenlignes med skeletmaterialet fra Horsens Klosterkirke der dateres primært til perioden 1536-1856. Blandt primærbegravelserne er her 19% børn og gennemsnitsalderen for alle individer er 34,1 år, mens den for voksne individer alene er 41 år (Tarp 2010). Det svarer overens med resultaterne fra Ribe, og ifølge historiske kilder er den forventede levealder i perioden 1665-1775 da også cirka 30-40 år (Johansen 2002).

Et enkelt skelet blev diagnosticeret med syfilis, men derudover var det ikke muligt at identificere hverken bidragende eller primære dødsårsager. Det er ikke overraskende, da mange sygdomme ikke efterlader spor på skelettet. Det giver det tilsyneladende paradoks, at de fleste skeletter ser ud til at være døde sunde og raske – men noget er de jo døde af. Formodentlig har flere af individerne lidt af f.eks. syfilis og tuberkulose, men de er døde inden sygdommen nåede at påvirke knoglerne. Ofrene for de hyppige pestepidemier vil næppe heller have synlige spor på knoglerne.

Deres formodentlig privilegerede position i 16-1700-årenes Ribe har antageligvis udløst nogle

Fig. 23. Denne simple gravsten fandtes i fundamentet til kirkegårds-muren, som afløste processionsgangen efter nedrivningen i 1738. Indskrevet i et hjerte ses initialerne MD og et årstal A1709. Derunder måske et timeglas. Over hjertet ses tallet 5. Måske afdødes alder? Foto: SJM.

This simple grave stone was found under the foundations of the church yard wall, which superseded the processional walkway after its demolition in 1738. Inscribed within a heart are the initials MD with the year 1709 and underneath this possibly an hour glass. Above the heart is the number 5. Could this be the age of the deceased?

goder såsom bedre boliger og kost end store dele af den øvrige befolkning havde adgang til. At mere end halvdelen af alle de voksne individer led af gigt fortæller, at de trods dette har måttet arbejde for livets opretholdelse, mænd som kvinder. Til sammenligning er gigtfrekvensen blandt de øvrige voksne individer fra Lindegården 43%¹⁰. Den højere frekvens hos individerne fra 16-1700tallet kan til dels forklares ved deres lidt højere gennemsnitsalder for voksne, men kunne også antyde et mere ensformigt arbejdsmønster der ikke var til stede tidligere. Datidens liv var hårdt, uanset hvilken samfundsklasse man tilhørte¹¹.

Sammenfatning

Og hvem var så de mennesker, der havde betalt dyrt for at blive begravet under gulvet i Ribe Domkirkes processionsgang? Det var velstillede borgere, som må antages at have haft både til dagen og vejen. Kisteformerne med de mange greb, pyntebeslag og kisteplader viser tydeligt, at der har været tale om af udseende fornemme kister, som på begravelsestidspunktet må have set

imponerende ud. Det er dog værd at bemærke, at der ikke optræder kistegarniture af det lidt dyrere materiale kobber eller messing, som der ellers kendes flere eksempler på inde fra krypterne i domkirken. Her smykkede plader af dette materiale storkøbmands og adeliges begravelser (DK, s. 661ff). Ikonografien på disse stadig i domkirken bevarede plader svarer nøje til de udgravede eksempler fra Lindegården, men må i kraft af materialet opfattes som lidt dyrere og dermed nok finere.

På de begravede under gulvet i processionsgangen viste spor af knappenåle omkring hovedet, at kvinder og piger ofte blev gravlagt med hovedlin, samt i enkelte tilfælde også gravhuer med metalbroderier¹².

Kisteformer og gravskik kan på denne måde siges at være på et vist niveau, men dog knap så forment som samfundets øverste lag. Med god ret kan gravene i processionsgangen beskrives som borgerskabets grave, hvor byens bedrestillede klasser valgte deres sidste hvilested.

Begravelserne viser et udsnit af en befolkningsgruppe, som må antages at tilhøre den øvre tredjedel af samfundspyramiden. Mændene var omkring 160 cm høje og kvinderne lidt mindre. Middellevetiden var 30-40 år, tid nok til, at man kunne regne med at se et eller flere af sine børn dø, før man selv måtte sige livet farvel.

Noter

1. Kirkegården nedlagdes efter kongelig forordning i 1805, hvorefter den nuværende kirkegård på Sct. Hans Holm blev taget i brug. Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 121ff.
2. Lignende "brøkkfundamenter" har været vidt udbredte og kendes fra en række arkæologiske undersøgelser i Ribe, bl.a. på gråbrødreklosteret (ASR 1015, ASR 11, ASR 1727) og helligåndshuset (ASR 1988).
3. Armenes placering kan også skyldes, at kisterne generelt bliver bredere, og at ligene ikke længere svøbes, hvorved mulighederne for postmortale flytninger af armene bliver større.
4. I en af gravene fandtes dog et løstliggende, fint vævet pyntebånd, måske silke, som er under konservering.
5. Fra sløjfede begravelser inde i domkirken kendes samtidige eksempler på både mands-

og kvindehuer med sølv- og guldbroderier. *DK*, s. 665ff.

6. Fratrullet 27 individer fra 16-1700tallet var der 18 børn ud af i alt 86 primære individer.
7. Stor tak til museumstekniker Kim Fabricius Pedersen for at have fundet omtalen.
8. Treponematose er betegnelsen for de fire sygdomme pinta, yaws, bejel og syfilis, der alle enten er forårsaget af den samme mikroorganisme *Treponema pallidum* eller er forårsaget af fire forskellige mikroorganismer, som ved mutation har ændret sig fra den oprindelige treponemabakterie. Sygdommene er begrænset forskelligt geografisk, klimatisk og socio-kulturelt og forårsager hermed forskellige symptomer. Syfilis, der kan være seksuelt overført eller medfødt, er den eneste af de fire, der findes overalt i verden, og formodes at være den type treponematose, vi kender i Danmark fra slutningen af middelalderen og frem (Aufderheide & Rodríguez-Martín, 1998; Ortner, 2003).
9. Nutritional foramen med en diameter på over 2 mm, afrundede sider og placeret på den ventrale side af den thorakale ryghvirvel (upubliceret registreringsmanual for tuberkulose. ADBOU Syddansk Universitet).
10. Fratrullet 18 voksne individer fra 16-1700-årene havde 26 voksne ud af i 60 en positiv registrering af gigt.
11. Skeletterne bliver i dag opbevaret på ADBOU ved Syddansk Universitet i Odense. Her har studerende og forskere fra ind- og udland adgang til materialet og kan bruge det i videre studier.
12. Muligvis kunne mænd også blive gravlagt med hue på. Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 667.

Litteratur

- Aufderheide A.C & C. Rodríguez-Martín 1998: *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge University Press.
- Boldsen, Jesper Lier 1984: A Statistical Evaluation of the Basis for Predicting Stature From Lengths of Long Bones in European Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 1984 volume 65, s. 305-311.
- Boldsen, Jesper Lier 2007: *Leprosy in Medieval Denmark – A comprehensive analysis*. Doktorafhandling. Syddansk Universitet, Odense.
- Danmarks Kirker, Ribe Amt 1979-2003. Udg. af Nationalmuseet v. Elna Møller og Ebbe Nyborg.
- Degn, Ole 1981: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*. Universitetsforlaget i Aarhus. Vejle.
- Johansen, Hans Christian 2002: *Danish Population History 1600-1939*. University Press of Southern Denmark.
- Kieffer-Olsen, J. 1993: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark: 8 kirkegårdsudgravninger*. ph.d. afhandling, Aarhus Universitet.
- Kinch, J. 1869: *Ribe Bys Historie* 1. Indtil Reformationen.
- Kinch, J. 1884: *Ribe Bys Historie*. 2. Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse (1536-1660).
- Mackeprang E.P. 1907-1911: De Værnepligtiges Højde i Danmark. *Meddelelser om Danmarks Antropologi*, bind 1. Den Antropologiske Komité. København: Gad's Forlag, 1907-1911 s. 11-68.
- Madsen, Helene Agerskov 2009a: *Antropologisk rapport. ASR 13 – Lindegården*. Upubliceret antropologisk rapport. Syddansk universitet, Odense.
- Madsen, Helene Agerskov 2009b: *Højdeberegning – Et sammenlignende studie af danske befolkninger, 1050-1700 e.Kr.* Speciale i Biologisk Antropologi. Institut for biologi, Syddansk Universitet.
- Madsen, Helene Agerskov: Operationen lykkedes. Matthiessen, Hugo, Otto Smith, Victor Hermansen 1929: *Ribe Bys Historie* 1660-1730.
- Ortner D.J. 2003: *Identification of Paleopathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Smithsonian Institution Press.
- Pedersen, Dorthe 2009: *Antropologisk rapport. ASR 13, Lindegården Fase 1*. Upubliceret antropologisk rapport. Syddansk Universitet.
- Rostoch, Mads Pedersen 1967: Dend Gamle og Navn-kundig Kiøbstæd Ribe korteligen beskrevet af Mads Pedersen Rostoch, udg. ved Mogens Bencard.

- Søvsø, Morten 2009: I hjertet af Ribe. *Skalk* 4:2009, s. 3-8.
- Tarp, Peter 2010: *Antropologisk rapport. HOM 1272 – Horsens Klosterkirke*. Upubliceret antropologisk rapport. Syddansk universitet Odense.
- Wod, Mette 2008: *Height Estimation from Skeletal Remains*. Bacheloropgave i Biologisk Antropologi. Institut for biologi, Syddansk Universitet.
- Upubliceret registreringsmanual for tuberkulose. ADBOU, Syddansk Universitet, Odense.

SUMMARY

Life and death in Ribe around the year 1700 – burials from the processional walkway south of Ribe Cathedral

And who was it, who lay buried under the floor of Ribe Cathedrals processional walk-way? The forms of coffins with the numerous handles, decorative ornaments and coffin plaques clearly indicates, that we are dealing with a rather exclusive set of coffins, which at the time of burial must have been quite impressive. It should be noted however, that there are no examples here of the more expensive forms of coffin garniture in cobber or brass, of which there are a number of examples in the crypts of the cathedral. Here plaques of these expensive types garnished the coffins of rich merchants and the nobility. The iconography extant on the coffin plaques still preserved in the cathedral compares exactly with the excavated examples from Lindegården, but they must be interpreted as being of a finer and higher class due to the more expensive materials utilized

Traces from the deceased under the floor under the processional walk-way documented a number of traces of head pins around the crania and show that women and girls were often buried with a wimple and in some instances also with burial caps with metal embroidery.

Coffin forms and burial customs can in this way be documented as being of a certain level, but not quite as exclusive as the very highest levels of society. The burials of the processional walk-way can with good reason be described as belonging to the middle class citizens, the place where the well

to do classes chose as an appropriate last resting place. The richest groups probably still preferred a burial within the church itself.

The burials represent a section of a population group, which must be seen as belonging to the upper tier of the society pyramid. Males were generally around 160 cm in height and women a little smaller. The mean average life expectancy was between 30-40 years, long enough for many of them to expect to have to experience the death of one or more of their own children, before they themselves had to bid this life farewell.

Helene Agerskov Madsen
Cand.scient
Ringkøbing-Skjern Museum
Tværgade 2, 6900 Skjern
heleneagerskov.madsen@gmail.com

Morten Søvsø
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

Esbjerg Kommunes Byfond

Af Mette Slyngborg

Artiklen omhandler arbejdet i og formålet bag Esbjerg Kommunes Byfond, der yder tilskud til vellykkede renoveringer af bygninger. Hvert år uddeler fonden præmier til særligt gode eksempler på bevaring af bygninger af arkitektonisk og kulturhistorisk værdi i Esbjerg Kommune. I det følgende beskrives og begrundes præmieringerne fra 2009.

I det følgende vil jeg beskrive arbejdet i Esbjerg Kommunes Byfond set fra et musealt synspunkt.

Ved kommunesammenlægningen i 2007 blev tre bevaringsfonde sammenlagt til Esbjerg Kommunes Byfond, nemlig Sprosssekassen i Ribe, Bramming Byfond samt Esbjerg Byfond.

Formålet for Esbjerg Kommunes Byfond er at virke for bevarelse af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde huse og miljøer inden for Esbjerg Kommunes område. Fondens midler kan anvendes til præmiering samt tilskud eller lån. Hvert år tildeles præmier for særlige restaureringer af ældre ejendomme. Nybyggeri kan også præmieres, hvis det på en æstetisk og en særlig hensynsfuld måde er indpasset i det eksisterende bymiljø. Derudover præmieres godt og smukt byggeri i almindelighed samt god og nænsom skiltning eller facadeudformning. Præmieringerne skal være med til at skabe en øget opmærksomhed om Esbjerg Kommunes Byfonds formål og således være med til at formidle, hvordan man som borger via rådgivning om og tilskud til renovering af bevaringsværdige bygninger kan være med til at passe på og bevare historiske og arkitektoniske sammenhænge – også ved opførelsen af ny arkitektur.

Fonden kan yde tilskud til restaurering eller om- og tilbygninger, der kræver specielle udførelser. Også fjernelse af skæmmende bygningsdeltaljer samt almindelige eller specielle vedligeholdelser samt miljøer og helheder kan støttes. Udarbejdelse af skilte og butiksfacader, der harmonerer med miljøet har også mulighed for at opnå støtte fra Esbjerg Kommunes Byfond.

Byfonden er en selvejende institution, der er nedsat af Esbjerg Byråd. Bestyrelsen vælges af en række faglige organisationer samt af Byrådet hvert fjerde år. Bestyrelsen arbejder gratis og har gen-

nemsnitligt ca. kr. 400.000 kr. hvert år til tilskud, præmiering og årsberetning. Fondens midler bliver tildelt i form af kontanttilskud eller lån, når arbejdet er udført og godkendt. Tilskud fra Esbjerg Kommunes Byfond skal betales tilbage, når et hus, der har opnået tilskud sælges, men en del af Byfondens midler kommer også fra private sponsorer.

Esbjerg Kommunes Byfonds bestyrelse består af syv medlemmer, der mødes ca. 10 gange årligt og behandler indkomne ansøgninger til tilskud samt finder forslag til præmieringer. I bestyrelsen er to medlemmer udpeget af Esbjerg Byråd, et medlem udpeget af Akademisk Arkitektforening, Esbjerg Erhvervsudvikling har udpeget et medlem og museer og arkiver i kommunen har udpeget et medlem. Lokal- og landsbyrådene samt Ribe bykernes Beboerforening har hver udpeget et medlem.

Esbjerg Kommune rummer mange bevaringsværdige bygninger med stor spændvidde både arkitektonisk og indenfor byggeskikken. Ved at lægge de tre bevaringsfonde sammen har Esbjerg Kommunes Byfond fået en udfordring i at fordele sol og vind lige: byerne Esbjerg, Bramming og Ribe repræsenterer forskellige tidstypiske perioder i bygningskulturen, og for at leve op til byfondens formål er det vigtigt at vægte de specielle værdier, de forskellige byer repræsenterer. Ribe som den middelalderlige by med meget gamle og ofte freddede bygninger, Bramming med sit stationsbypræg, og Esbjerg som den unge pioner- og industriby med store etageejendomme. Men også landbobebyggelsen med markante gårde i det åbne land, samt landsbyerne i egnen og den specielle bygningskultur der findes her, og det smukke vilabyggeri i hele kommunen vil Esbjerg Kom-

munes Byfond gerne støtte en bevaring af – via tilskud til renoveringer og ved præmieringer af gode eksempler på renoveringer.

De sidste år er der sket en forandring i kriterierne for præmiering, idet man i bestyrelsen også er begyndt at præmiere bevaringsværdige helheder i stedet for udelukkende enkeltbygninger. I 2008 præmierede man således for første gang i Byfondens historie en hel gade i Ribe, nemlig Fiskergade, fordi gadens miljø, helheden og den karakteristiske granitbelægning tilsammen udgjorde en unik helhed. Fiskergade blev præmieret som en af de mest helstøbte gader i den middelalderlige bykerne i Ribe.

Byfondens præmieringer formidles i en årsberetning, hvorved begrundelserne for præmieringerne kommer ud til en bred offentlighed. Præmieringerne af gode renoveringer og formidlingen af præmieringerne er netop med til at fremme forståelsen af, hvor vigtigt det er at fremme af det

æstetiske udtryk. Ved at sætte fokus på vellykkede renoveringer, kan rådgivning og støtte være medvirkende til, at man sikrer bevaring af både kulturhistorisk værdifulde bygninger og bevaringsværdige miljøer.

I 2009 valgte Esbjerg Kommunes Byfond at præmiere følgende bygninger og miljøer:¹

Muren omkring Stiftamtmandsgården i Puggaardsgade, Gravsgade og Bispegade i Ribe

Muren blev udtaget til præmiering for smuk bevaring af et unikt bymiljø. Stiftamtmandsboligen med muren definerer byrummet og har kulturhistorisk og arkitektonisk betydning. Muren kan føres tilbage til 1797, da Werner Jasper Andreas Moltke i 1796 blev udnævnt til stiftamtmand i Ribe. Han fik bygget en ny bolig med tilhørende mur i Puggaardsgade 7 i 1797, som siden blev udvidet med flere tilbygninger fra 1855 til 1870.

Fig. 1. Fiskergade i Ribe. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

Fiskergade in Ribe.

Fig. 2. Muren omkring Stiftamtmandsgården, som blev præmieret i 2009. Udlånt af Esbjerg Kommunes Byfond. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

The wall surrounding the Stiftsamtmands residence in Puggaardsgade, Gravsgade and Bispegade in Ribe. Seen from Gravsgade.

Både mur og stiftamtmandsbolig blev fredet i 1919. Gennem tiden var der sket en forsimpning af muren og der var brugt andre materialer til vedligeholdelsen end oprindeligt, og ved en registrering af muren i 2006 blev det konstateret at også en port og to låger skulle udskiftes. I alt skulle 350 meter mur med en højde på mellem 1,5 og 2,0 meter gennemgås og efterfølgende istandsættes. Renoveringen blev afsluttet i 2008 og resultatet var et smukt, helstøbt miljø og en velbevaret sammenhæng, som derfor blev præmieret.

Mandø Mølle

Esbjerg Kommunes Byfond valgte at præmiere Mandø Mølle for en fornem restaurering af en markant historisk bygning. Møllen er den ældst bevarede mølle i Jylland af typen hollandsk mølle og er sammen med Sønderho Mølle på Fanø de eneste historiske møller i det tidligere Ribe

Amt. Møllen blev i 2009 fredet efter bygningsfredningsloven.

Da møllen er øens højeste bygning, er den blevet Mandø vartegn, og derfor har den også en vigtig kulturhistorisk og symbolsk værdi for øen. Mandø Mølle er bygget i 1830'erne som afløsning for en tidligere lille stubmølle. Indtil 1937 blev der malet korn på møllen, hvorefter møllen blev foræret til Mandøforeningen, der satte møllen i stand.

Møllen blev gennem tiden løbende vedligeholdt, men i 1999 viste det sig, at der var råd i mølleskrogets konstruktioner. Derfor tog Mandøforeningen initiativ til at renovere møllen, finansieret gennem indsamling af midler. I januar 2008 blev møllen genindviet efter flere års restaurering. Det er resultatet af denne gennemgribende restaurering, som udløste præmieringen fra Esbjerg Kommunes Byfond.

Fig. 3. Mandø Mølle som blev præmieret for fornem restaurering. Udlånt fra Esbjerg Kommunes Byfond. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

The windmill at Mandø.

Kulturmiljøet omkring Kongeåen ved Vilslev

I 2009 valgte Esbjerg Kommunes Byfond at præmiere det enestående miljø ved Vilslev og Vilslev Spang, som omfatter både landskabet omkring Kongeåen, området ved Vilslev Kirke og Præstegård og den bevaringsværdige bebyggelse samt bro og spang på sydsyden af Kongeåen ved Vilslev Spang. Præmieringen af et så stort kulturmiljø, for første gang i Esbjerg Kommunes Byfonds historie, er udtryk for, at bestyrelsen fandt det vigtigt, at der bliver skabt opmærksomhed om dette sted, hvor historien har sat meget værdifulde og bevaringsværdige spor.

Langt tilbage i tiden har der været en bro over Kongeåen ved Vilslev. I 1600-tallet omtales den ved marknavnet Spangholm og er aftegnet på kort fra 1700-årene og fremefter. På trods af sin lidenhed var der en del trafik over spangen, og der opstod både kro, købmandshandel, toldsted og faveri i 1800-tallet, bygninger, der endnu ligger på stedet. Der er bevaret en bro over åen, Vilslev

Spang bevaret som en gangbro, der fører over til den lille klynge af bygninger på sydsiden².

Landskabet med sin enestående smukt beliggende kirke, den gamle vej og bro ned over engene samt bebyggelsen ved Vilslev Spang er fint bevarede og udgør i deres helhed en bærende bevaringsværdi. Også haver og beplantning er nænsomt bevaret i det særlige historiske miljø. Til sammen er der tale om en velbevaret kulturhistorisk helhed af høj klasse, som bestyrelsen med præmieringen opfordrer til bliver sikret for eftertiden, og at bevaringsindsatsen fortsættes.

Nørrelundparken i Ribe

Bebyggelsen Nørrelundparken i Ribe blev fremhævet i 2009 ved præmiering for god genanvendelse og bevaring af helheden. Nørrelund på Farupvej i Ribe blev opført som amtslig forsorgsinstitution som en filial af åndssvageinstitutionen Ribelund i Ribe i perioden fra 1955 til 1960 af arkitekt C.F.Møller, der tegnede en hesteskobebegy-

Fig. 4. Udsigten over åen mod Vilslev Kirke ved Vilslev Spang. Foto: SJM.

The view across the river towards Vilslev parish church and Vilslev Spang.

gelse med bygninger på ca. 6.600 m² på et grundareal på knap 98.000 m². Forsorgsinstitutionen blev nedlagt i slutningen af 1970'erne og fra 1992 til 1997 blev bygningerne udlejet til Røde Kors og brugt til at huse bosniske flygtninge.

Byggeselskabet Hestekoer A/S ønskede i 1998 at ombygge institutionen til rækkehuse som selvstændige ejerboliger, og i 1999 stod de første boliger klar til indflytning. Sammen med et skovområde vest for bebyggelsen kom boligerne til at ligge i et grønt og rekreativt område.

Genanvendelsen og ombygningen af institutionen til ejerboliger er lykkedes på en smuk og hel-

Fig. 5. Det gamle toldsted i den lille bebyggelse ved Vilslev Spang. Foto: SJM.

Vilslev Spang, a former custom house set in a small settlement of the same name.

Fig. 6. Nørrelundparken i Ribe set udefra hesteskoen, hvor hver ejerbolig har sin egen lille have. I midten af bebyggelsen er et stort grønt fælles parkareal. Udlånt af Esbjerg Kommunes Byfond. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

Nørrelundpark in Ribe, seen from outside the horseshoe shaped settlement, where each house has its own small garden. The middle of the site is occupied with a large communal green area.

støbt måde, hvor Nørrelundparken i sin nye funktion fremstår tro mod det oprindelige byggeri og det grønne parkområde. På denne baggrund blev bebyggelsen præmieret både for god genanvendelse og for bevaring af helheden.

Professionshøjskolen University Vest, Esbjerg

Esbjerg Kommunes Byfond præmierede tilbygningen til bygningskomplekset Skolebakken 171, Professionshøjskolen University Vest for god tilbygning og fornyelse.

Det er anden gang bygningskomplekset præmieres, da man i 1978 præmierede for nybygningens spændende indvendige planudformning og miljø.

Præmieringen for 2009 gælder den seneste tilbygning, som har åbnet bygningskomplekset mod Degnevej. Derved har bygningerne åbnet sig, og hele bygningskomplekset kommer nu til sin ret. Et nyt indgangsparti og en ny parkeringsplads marke-

rer sig som en markant fornyelse i gadebilledet, der inviterer den besøgende ind direkte fra det overordnede vejnet. Også indvendigt videreføres den oprindelige arkitektur med et materialevalg, der er loyalt i tilbygningerne mod Degnevej. Man har valgt et mere nutidigt og friskt udtryk i arkitekturen med større glasarealer og større bygningshøjde, der dog tilpasser sig de øvrige bygninger. Fornylelsen af Professionshøjskolen er udtryk for et positivt bidrag til miljøet, og på denne baggrund er tilbygningen præmieret.

Facadeombygning, Skolegade 85 i Esbjerg

Den præmierede ejendom Skolegade 85 i Esbjerg er blevet udvalgt på grund af en dristig fornyelse af facaden i gadebilledet.

Bygningen er opført i 1968 i en anonym arkitektur, der var præget af lodrette rektangulære betonpiller med dybtliggende vinduespartier. Den op-

Fig. 7. Professionshøjskolens nye tilbygning, der ved sin placering og arkitektur har åbnet komplekset ud mod Degnevej. Udlånt af Esbjerg Kommunes Byfond. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

The new main building of the Vocational University College, which with its location and architecture has opened the university complex up out towards Degnevej.

riendelige facade var en smule tilbagetrukket i forhold til nabobygningerne, hvorved det visuelt virkede som om der var et hul i husrækken. Da man gennemførte en renovering af facaden, var det nødvendigt med en drastisk ændring af bygningsens arkitektur for at foretage en udvendig isolering af betonkonstruktionen. Vinduerne blev ved renoveringen ført frem til flugt med den pudsede nye facademur. Resultatet er blevet en ny facade, som signalerer en klar nutidig og modernistisk arkitektur. Der er opnået en god helhedsvirkning ved valget af formsprog ved, at der er sat fokus på at gøre facaden varieret med vandrette og lodrette vinduesbånd og fremstående vitriner, der bryder overfladen i et tilsyneladende tilfældigt mønster, som giver et spændende helhedsindtryk. På denne baggrund blev facaden præmieret.

Esbjerg Kommunes Byfond søger hvert år nye gode eksempler på bygninger og helheder til præmiering. Men samtidig diskuterer vi i bestyrel-

sen, hvordan man sikrer, gennem formidling og planlægning samt tilskud til bevaring og ved præmieringer, at der bliver en øget fokus på at sikre værdifulde og bevaringsværdige bygninger og miljøer for fremtiden. Her er et samarbejde med planmyndighederne og en dialog mellem kommune, borgere og byfond vigtig – for selvom der er en øget bevidsthed om, at vi skal passe på og bevare bevaringsværdige steder, så kan manglende bevarende lokalplaner betyde, at kulturhistoriske sammenhænge forsvinder – helt lovligt. Derfor er det vigtigt, at også Esbjerg Kommune får en arkitekturpolitik der er med til at sikre bevarelsen af de unikke bygninger og miljøer, der findes i hele kommunen. Det samme gælder de bygningsreglementer, der findes for de enkelte byer. Det er vigtigt med en øget bevidsthed om, at bevaringen af bygninger i fx Ribe by ikke betyder, at alle vinduer skal være hvide. Historisk stammer bygningerne fra forskellige perioder med forskel-

Fig. 8. Skolegade 85 i Esbjerg, som blev præmieret for dristig fornyelse af facaden. Udlånt af Esbjerg Kommunes Byfond. Foto: Poul Madsen, PROFOTO.

Skolegade 85 in Esbjerg, which was awarded for its daring renewal of the building's facade.

lig brug af farver både på facader og i farvevalget på vinduer og døre. Esbjerg Kommunes Byfond forsøger at holde sig opdateret med den seneste historiske viden for at kunne rådgive de mennesker, der ønsker at renovere deres bygninger.

Sammenlægningen af tre bevaringsfonde til én betyder, at der foreligger et formidlingsarbejde for at udbrede kendskabet til Esbjerg Kommunes Byfond til hele Esbjerg Kommune. Et øget kendskab til Esbjerg Kommunes Byfonds eksistens skal sikre, at fondens formål; at virke for bevarelse af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde huse og miljøer inden for kommunens områder, giver alle kommunens borgere mulighed for at benytte de muligheder, fonden tilbyder, nemlig rådgivning, formidling af gode løsninger samt støttemuligheder til vellykket renovering. Præmieringerne er et eksempel på, at Esbjerg Kommunes Byfond søger præmieringsemner, der dækker hele kommunen geografisk ved at finde eksempler på gode

bygninger og miljøer – og netop herved udbrede kendskabet til – og formålet med fonden, også de steder, hvor man ikke tidligere har haft muligheden for at søge økonomisk støtte.

Note

1. Kilden til begrundelserne for præmiering af de enkelte emner er upublicerede tekster fra Esbjerg Kommunes Byfond.
2. Fra beskrivelse til Kulturarvsatlas om kulturmiljøet Vilslev/Vilslev Spang, Jedsted, kulturmiljø nr. 29., journal nr. ASR 2151.

SUMMARY

Esbjerg County Councils town fund

This article deals with the aims behind Esbjerg County Councils Town Fund and the accolades it awarded in 2009. The aim and purpose of Esbjerg County Councils Town Fund is to actively work and support the preservation of important

architectural and historical houses and environments within Esbjerg County Council. The fund can be used to give grants and loans or awards. The annual awards and accolades are a means of creating a greater focus and awareness about the aims of the Town Fund and a way of communicating to the towns' citizens, how they can seek advice and funding for the restoration of listed buildings and play a part in preserving and historical and architectural contexts.

In 2009 the wall surrounding Stifamtmandsgården in Ribe was awarded a prize for an extremely well executed preservation of a unique town environment. The historic wind-mill at Mandø was also awarded a prize for a prestigious restoration of a prominent historical building. An entire cultural landscape around Kongåen at Vilslev was premiered for its exceptional harmonious symbiosis between buildings and the surrounding landscape. Another complete landscape, Nørrelundparken in Ribe also received accolades and was highlighted for its renewal and preservation of the town landscape as a whole. A new building was also premiered, in the new building of The Vocational University College for a well worked building renewal and building extension. The facade renovation of Skolegade 85 also received a prize for its bold renewal and contribution to the streetscape. The annual prize ceremony strengthens general awareness of Esbjerg County Councils Town Fund and through this aids good preservation practices and the renewal of buildings and environments.

Mette Slyngborg
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
mes@sydvestjyskemuseer.dk

Flere fund fra magasinet

Af Mette Højmark Søvsø

Ved indflytningen i Sydvestjyske Museers nye magasin dukker mange interessante ting frem, mens der pakkes ud, rengøres, digitaliseres og sættes på plads. Her præsenteres et lille udvalg af nogle af de genstande, som er dukket frem i løbet af de sidste par år. Det drejer sig om en gruppe små pibeltersfigurer fra middelalderen, nogle fine bemalede glastruder fra et stort glasfund i Peder Dovns Slippe, et dukkefad af tin fra 1700-tallet, samt to flaskeposter fra en svunden tid fra to Ribeborgere. Hver for sig giver de små glimt af det daglige liv i Ribe fra middelalderen frem til nyere tid.

Indledning

I forbindelse med indflytningen i Sydvestjyske Museers magasin har vi i de sidste par år især arbejdet med de genstande, som er indkommet ved arkæologiske udgravninger i Ribe i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, hvor byarkæologien for alvor kom i gang. Indflytningen er også en rejse gennem museets historie, med dets tilgang til indsamling og metoder gennem tiderne. Fra 1950'erne og frem er der, i forhold til ældre tiders indkomster, nu tale om større genstandsmaterialer. Det er især store mængder keramik, men også genstande af træ, læder med mere, som i disse år blev hjemtaget til museet. En af de store opgaver for os som arbejder på magasinet, har været at få ordnet fundene fra den blandt middelalderarkæologer berømte udgravning i Grønnegade i 1955¹. Det var den første arkæologiske udgravning i Danmark med udgravning i tykke, komplicerede bykultur-lag, som resulterede i et stort fundmateriale.

Blandt fundene fra denne og andre udgravninger eller anlægsarbejder i Ribe i byarkæologiens tidlige tid findes mange interessante enkeltgenstande, og det er et lille udpluk af disse, som vil blive fremlagt i det følgende.

Legetøjsfigurer fra middelalderen

En genstandsgruppe, som der gennem tiden er fundet nogle stykker af i Ribe, er små figurer af glaseret pibeler², forestillende mennesker eller dyr. De er få centimeter høje, og har hul fra bunden og op. De er håndformede, og lidt groft udførte i forhold til de pibeltersfigurer, som især senere i middelalderen og nyere tid blev fremstillet i forme (f.eks. Søvsø 2008 s. 64). En genstandstype, som er nært

beslægtet med figurerne er miniaturekrukker, der er af samme godstype og med samme glasering. Krukkerne kendes i ret stort antal fra Ribe (fig. 1)³. Både figurer og krukker er glaseret med en karakteristisk mørk, metallisk skinnende glaser. Krukkerne indeholder ofte en lille, løs kugle, og deres funktion er omdiskuteret. Følgende er foreslået: rangler, fløjter, salvekrukker eller parfume-flakoner. Miniaturekrukkerne dateres til 1100-1200-tallet (Madsen 1999, s. 77). Flere af figurerne er dateret til omkring 1200. Både de og miniature-

Fig. 1. Eksempel på miniaturekrukke fundet i Grønnegade, Ribe. Indeholder en lille, løs kugle. Højde: 5 cm. J. nr.: ASR 366x1.

An example of a miniature jar found in Grønnegade, Ribe. It contains a small loose marble. Height: 5 cm.

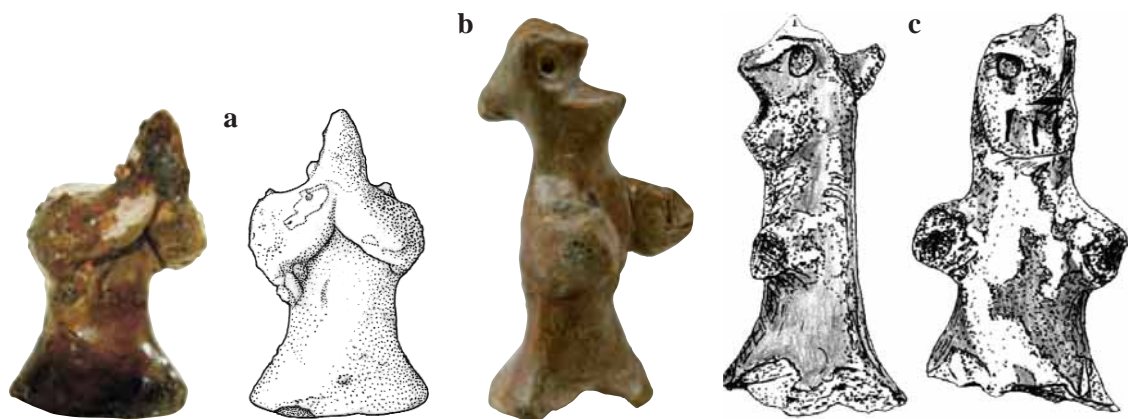

Fig. 2. Menneskefigurer af glaseret pibeler. a: Figur med hænderne i bedestilling. Hul fra bunden. Fundet ved udgravning i Grønnegade, Ribe i 1955. Højde: 4,5 cm. J.nr.: ASR 52/64D. Foto: SJM, Tegning: Aage Andersen. b: Menneskefigur iført lang dragt med spids hætte. Hænderne er slået af. Hul fra bunden. Fundet ved udgravning i Slotsgade i 1997. Dateret til o. 1200. Højde: 5 cm. J.nr.: ASR 1200x590. Foto: SJM. c: Menneskefigur fundet i Bremen. Dateret til o. 1200. Efter Bischof 2008, s. 256.

Some human shaped pipe clay figurines. a: A figure with hands in a praying gesture. Hollow from the bottom up. Found during excavation work in Grønnegade, Ribe in 1955. Height: 4,5 cm. b: A human shaped figurine with a long robe and pointy hat. The hands have been knocked off. Hollow from the bottom up. Found during excavation work in Slotsgade in 1997 and dated to around 1200. Height: 5 cm. c: A human shaped figurine found in Bremen and dated to around 1200.

krukkerne må være produkter, der er importeret fra Nordfrankrig, ligesom den flotte, glaserede keramik af pibeler fra 1100-1200-tallet, som er så almindelig blandt fundene fra Ribes middelalder.

De to første figurer blev fundet i Ribe ved udgravningen i Grønnegade i 1955. Den ene er en menneskefigur iført en hellang dragt, med hænderne i bedestilling. Desværre er hovedet slået af (fig. 2a). Langt senere, ved udgravningen af tomten efter bakelitfabrikken i Slotsgade i Ribe i 1998, blev fundet en parallel til menneskefiguren,

denne gang et eksemplar med bevaret hoved, men uden hænder (Andersen 1999 s. 37). Figuren har et groftformet ansigt, og en hellang dragt med en spids hætte, muligvis en munkekutte (fig. 2b). Figuren fra Slotsgade er arkæologisk dateret til omkring 1200. Lignende figurer kendes andre steder fra, blandt andet fra Bremen (fig. 2c), ligeledes dateret til omkring 1200 (Bischof 2008, s. 256). Denne har også mistet hænderne. På grund af den kutteagtige dragt og den sikkert oprindelige bedende håndstilling som på figuren fra Grønne-

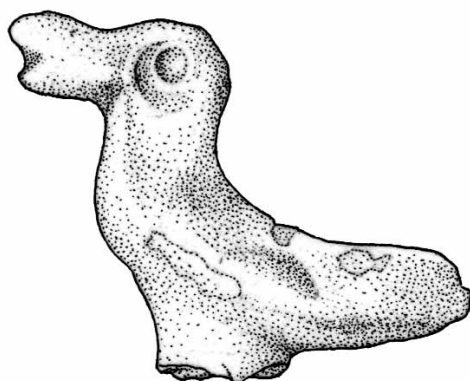

Fig. 3. En fugl, måske en and. Fundet ved udgravning i Grønnegade i 1955. Hul fra bunden. Højde: 5 cm. J.nr.: ASR 52/64D, R4375. Foto: SJM. Tegning: Aage Andersen.

A bird, possibly a duck. Found during excavation work in Grønnegade in 1955. Hollow from the bottom up. Height: 5 cm.

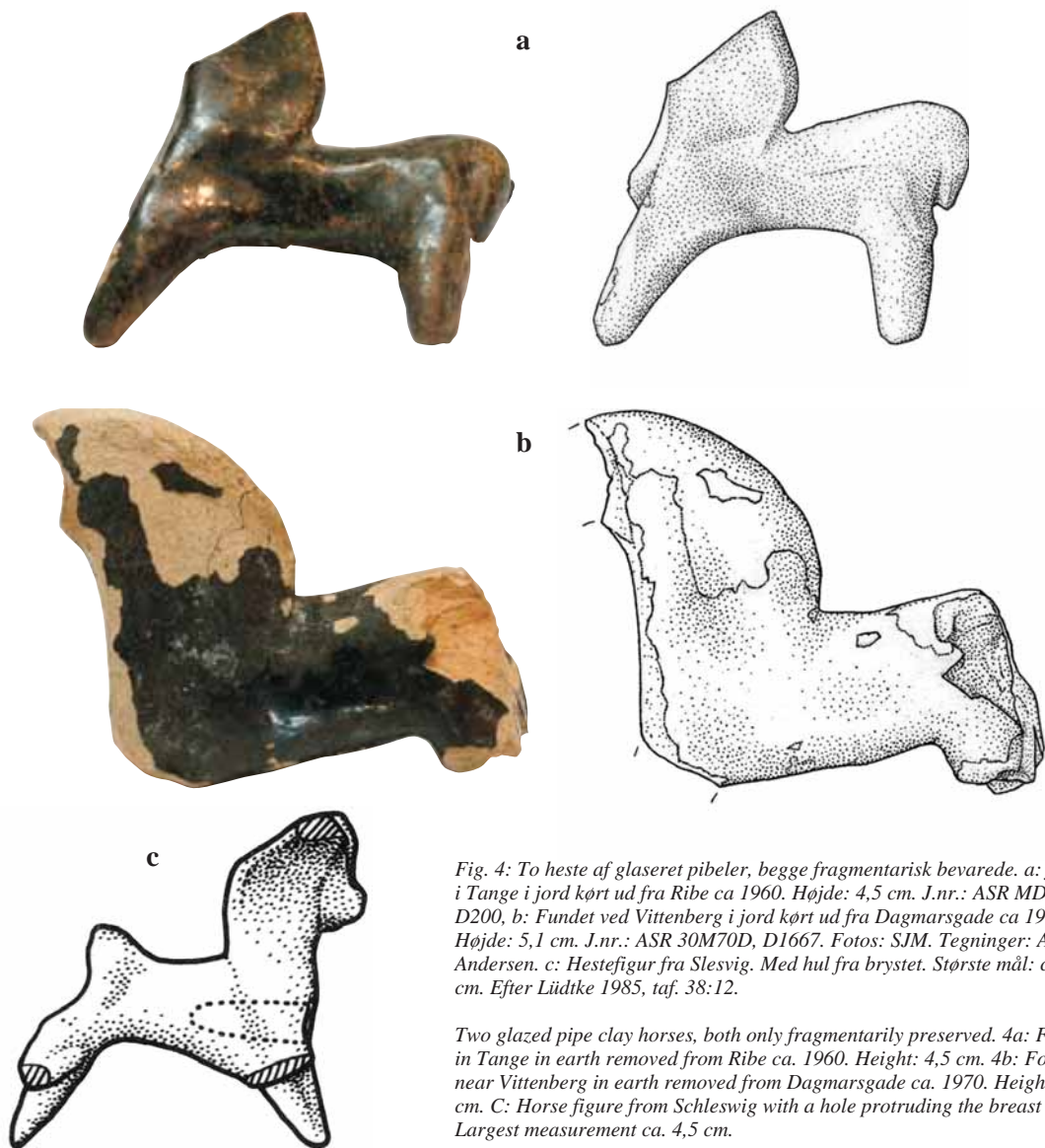

Fig. 4: To heste af glaseret pibeler, begge fragmentarisk bevarede. a: fundet i Tange i jord kørt ud fra Ribe ca 1960. Højde: 4,5 cm. J.nr.: ASR MD89, D200, b: Fundet ved Vittenberg i jord kørt ud fra Dagmarsgade ca 1970. Højde: 5,1 cm. J.nr.: ASR 30M70D, D1667. Fotos: SJM. Tegninger: Aage Andersen. c: Hestefigur fra Slesvig. Med hul fra brystet. Største mål: ca. 4,5 cm. Efter Lüdtke 1985, taf. 38:12.

Two glazed pipe clay horses, both only fragmentarily preserved. 4a: Found in Tange in earth removed from Ribe ca. 1960. Height: 4,5 cm. 4b: Found near Vittenberg in earth removed from Dagmarsgade ca. 1970. Height: 5,1 cm. C: Horse figure from Schleswig with a hole protruding the breast area. Largest measurement ca. 4,5 cm.

gade, er figurerne tolket som bedende munke. Et par stykker af dem er i øvrigt fundet ved udgravninger ved eller i klostre (Bischof 2008 s. 256).

Den anden figur fra Grønnegade udgravningen er en fugl, sikkert en and (fig. 3).

I hhv. 1960 og 1970 er fundet to heste, der begge er fragmentarisk bevarede (fig. 4a og 4b). Den ene er fundet i Tange i jord kørt herud fra anlægsarbejde i byen, den anden er fundet ved Vittenberg, i jordbunker stammende fra Dagmarsgade. Der er en del udenlandske paralleller til hestene (Lüdtke 1985, taf. 38:12; Herteig 1964, s.

28-29). Et af disse eksemplarer har hul vandret ind gennem kroppen, fra brystet (fig. 4c).

Ved udgravning i Kunstmuseets kælder i 2009 blev fundet et hoved af et hundelignende dyr, måske en ræv (fig. 5). Det er ikke lykket mig at finde paralleller til dyret, men med den samme godstype og glasering som de øvrige figurer bør den høre til samme genstandsgruppe, og har sandsynligvis haft en krop med et hul op gennem kroppen som de øvrige.

Både menneske- og dyrefigurerne har meget tilfælles, fremstillingsteknik, stil og størrelse.

Deres udformning gør det nærliggende at opfatte dem som legetøj, men også hullerne fortæller om deres funktion. Figurerne må have været monteret på en pind eller lignende. En oplagt mulighed er, at de har været brugt til dukketeater, måske både til underholdning for børn og voksne? Figurerne, som ligner hinanden meget, har måske haft roller i en ganske bestemt fortælling, et eventyr som for længst er glemt?

Bemalede glaseruder fra senmiddelalderen

I 1967 gjorde museet et spændende og sjældent fund i Peder Dovens Slippe i Ribe. Her blev udgravet en stor bunke affaldsglas fra et glarmesterværksted, som har været i funktion i renæssancen. Fundet bestod af hundredvis af glasstykker og stumper, beregnet til at indsættes i blyndfatninger som dele af vinduespartier i Ribes huse (Bencard 1968; Nielsen 2009).

Fig. 5. Hovedet af et lille dyr af glaseret pibeler, bevaret fra halsen og op. Hovedet er simpelt formet, med spids snude og to opretstående, spidse ører, uden markering af mund eller øjne. Minder om en ræv eller spidssnudet hund. Største højde: 2,4 cm. Fundet ved udgravning i Kunstmuseets kælder 2009. J.nr.: ASR 15x1. Foto: SJM.

A head of a small animal of glazed pipe clay preserved from the throat upwards. The head is simply formed with a pointy nose and two upright ears without any highlighting of a mouth or eyes. It bears some resemblance to e.g. a fox or a pointy snout on a dog. Greatest height: 2,4 cm. Found during excavation work in The Art Museums cellar in 2009.

Fig. 6. En lille cirkulær rude samt andre rudefragmenter af grønligt glas med afnappede kanter og med varierende former med påmalede bogstaver eller indskrifter i brune, sorte, gule og røde farver. Den hele rude har uregelmæssig cirkulær form og er sekundært tildannet af et stykke glas med indskriften (A?)VE ca. 2,1 x 2,3 cm. J.nr.: ASR 96/67, D1448. Foto: SJM.

A small circular pane of glass together with pane fragments of green glass with nipped edges and various forms with painted initials or inscriptions in brown, black, yellow and red colours. The complete pane has an irregular circular form and is secondarily formed of a piece of glass with the inscription (A?)VE. ca. 2,1 x 2,3 cm.

Fig. 7. Fragmenter af cirkulær rude af klart, grønligt glas med afnappede kanter. Ruden har cirkulær form og er forsynet med en fremstilling af Maria med Jesusbarnet påmalet i brun farve. På det ene fragment ses kun lidt af Marias hænder samt af Jesusbarnets underkrop og det ene ben. Motivet er omgivet af strålekrans. Marias dragt har dybe folder, der er skygget ved streg- og krydsskravering. Rudens diameter: ca. 10 cm. J.nr.: ASR 96/67, D1436. Foto: SJM.

Some fragments of circular panes of clear glass (greenish tint) with nipped edges. The pane has a circular form and is embellished with a production of the Virgin with child painted in brown colours. On the one fragment only part of the Virgin Maria's hands are visible together with the lower body and one leg of the child Jesus. The motive is bordered by a halo. Maria's robe is portrayed with deep folds in the fabric, with shadows lain with lines and hatching. The diameter of the pane: ca 10cm.

De fleste ruder er af farvet glas uden dekoration, men der er også mange glasfragmenter med dekorativ bemaling. De fleste har symmetrisk, plantelignende ornamentik, men også stykker af ruder, som har med motiver som mennesker, dyr, skriftbånd m.m. optræder i fundet. Rudefragmenternes største mål ligger fra 1-10 cm.

Glarmesterværkstedet har fungeret i årene efter Ribes brand i 1580, hvor der var efterspørgsel på rudeglas i forbindelse med de mange nye husbyggerier. Der er dog enkelte ruder imellem, hvis dekoration har senmiddelalderlige stiltræk⁴. De senmiddelalderlige ruder blev allerede publiceret af Bencard i 1968, som tegnede illustrationer (Bencard 1968, s. 13). De er dog så smukke og sjældne, at de fortjener at komme frem i lyset igen, denne gang som fotos.

Fig. 8. Fragment af cirkulær rude af klart, grønligt glas med afnappet kant. Ruden er dekoreret med en fremstilling af den hellige Apollonia påmalet i brunlig farve med svage spor af gullig farve på visse partier. Hun er fremstillet som en kronet gevandtindhyllet kvindeskikkelse, der i den ene hånd holder en anseelig smedetang, mellem hvis kæber der sidder fastklemt en udtrukket tand med tre rødder. Rudens diameter: ca. 10,3 cm. J.nr.: ASR 96/67, D1437. Foto: SJM.

A fragment of circular clear green glass pane with nipped edges. The window pane is decorated with a portrayal of the holy Apollonia painted in brown colours with weak traces of yellow colours on some parts. She is portrayed as a crowned female figure enveloped in robes, who in the one hand holds aloft a considerable smithy's tongs, within whose jaws there sits an extracted tooth with three roots. The diameter of the window pane: ca. 10,3 cm.

På flere af ruderne ses det tydeligt, at de er blevet genbrugt. De er måske havnet i glarmesterens affaldsbunke, efter reparation af ældre ruder. Der er en del fragmenter af skriftbånd, med senmiddelalderlig skrifttype, som er sekundært tildannet. F.eks. den lillebitte cirkulære rude (fig. 6) med en del af indskriften: AVE (en del af bebudelseshilsenen Ave Maria gratia plena..). Sætningen var meget brugt i middelalderen, og viser, at ruden stammer fra tiden før reformationen.

To andre, lidt større, cirkulære ruder har bemalede figurmotiver, som også er typiske for senmiddelalderen. På den ene ses et Maria og barnet motiv (fig. 7) på den anden ses helgeninden Apollonia med sin attribut; en tandudtræknings-tang. Den har endda været i brug, der sidder en tand i den (fig. 8).

Fig. 9. Dukkefad af tin fra 1700-tallet, fundet ved Skibbroen i Ribe. Største diameter: ca. 5 cm. J.nr.: ASR MD1188, D1193. Foto: SJM.

Dolls dish of tin dating from the 18th century found by the Skibbro in Ribe. Largest diameter: ca 5 cm.

Et dukkefad af tin fra 1700-tallet

Et af de mere specielle jordfund er en genstandstype, der er sjælden i Danmark, men til gengæld er velkendt andre steder. Det er en lille skål eller et lille fad af tin fundet i marts 1967 i kajområdet udfor Skibbroen 29 (matr.nr. 465a) i Ribe, sammen med en håndfuld andre genstande.

Beskrivelsen lyder: Et støbt miniaturretinfad eller skål fra dukkestel. Fadet har dyb fladbundet kumme og bred, udstående, svagt tunget krave i kanten af hvilken findes en, oprindelig to modstående, vandrette, bøjleformede hanke med rocailledekoration. I fadets bund findes en flad midterknop omgivet af radiært anbragte korte streger. Fadets krave er prydet med ophøjede knopper i tætte og spredte grupper på tre, hvorimellem radiært anbragte grupper af ophøjede korte og lange streger. Ydre diameter (uden hank): 4,9 - 5 cm. Højde: 1 cm (fig. 9).

Miniudgaver i metal af husgeråd, brugt som legetøj, er en velkendt fundtype i engelske og hollandske byer. Det er alt lige fra lysestager, skeer, tallerkener, fade m.m. (fig. 11 og 12). Miniaturerne dateres typisk fra slutningen af 1500-tallet og frem, men findes helt op i 1800-tallet (Forsyth & Egan 2005 s. 296-309). De er ofte præcise mini-

Fig. 10. Rigtigt bordtøj af tin som dette fad fra 1790 har været forlæg for miniatureudgaverne, som ofte har samme dekoration. Diameter: 33cm. J.nr.: ASR M1066, 1066.

An authentic table service of tin such as this dish or bowl from 1790 could have been the model for the miniature versions, which often bear similar decorations. Diameter 33cm.

Fig. 11. Tinfad eller skål med to ører, fundet i Amsterdam. Diameter: 3,4 cm. Anden halvdel af 1600-tallet. Efter Forsyth & Egan 2005, s. 298.

A tin dish or bowl with two ears, found in Amsterdam. Diameter: 3,4 cm from the second half of the 17th century.

udgaver af det rigtige husgeråd af sølv eller tin som for alvor blev populært og udbredt i renæssancen. Tinfadet fra Ribe har oprindeligt haft to ører, og ligner således mange af de fade og skåle, som kendes fra engelske og hollandske fund. Ud fra decorationen at dømme må fadet fra Ribe høre hjemme i 1700-tallet.

Fig. 12. Udsnit af radering fra første halvdel af 1600-tallet, som viser legende piger med dukker og dukkestel. Efter Forsyth & Egan 2005, s. 180.

An enlarged detail from an etching, dating from the first half of the 17th century portraying small girls playing with dolls and a dolls service.

To flaskeposter fra en svunden tid

Det er almindeligt, at håndværkere eller beboere ved ombygninger af huse med vilje efterlader sig spor med årstal, navn m.m., til glædelig overraskelse for de som en dag finder dem. På Sydvestjyske Museer findes et par eksempler på sådanne meddelelser fra fortiden. De fortæller både noget om husets beboere, om deres tid og liv, og om de ombygninger som har fundet sted. I begge tilfælde er en flaske brugt som emballage for et brev.

Flaskerne er gemt væk i hhv. 1885 og 1903, og er fundet og hjembragt til museet med få års mellemrum i 1960'erne. De indeholder breve fra to af

Ribes tidligere indbyggere, købmand Theodor Bøggild, som i anden halvdel af 1800-tallet havde sin forretning på hjørnet af Sortebrødregade og Storegade (Overdammen) i Ribe, samt Anders Weiss, som var gæstgiver på Weiss' Stue. De to mænd levede på samme tid, og har kendt hinanden.

Den ene flaske blev indbragt i sensommeren 1966 af hr. Aage Andersen, museets mangeårige registrator. Den blev fundet mellem syldstenene ved nedrivningen af et hus, som lå på matr. 34b i Sortebrødregade. Det er her, hvor en port idag fører ind til parkeringspladsen bagved butikkerne på Overdammen (fig. 13 og 14).

Fig. 13. Theodor Bøggilds flaske og brev. J.nr. ASR ME1668: E1668. Foto: SJM.

The buried bottle and letter belonging to Theodor Bøggild.

Fig. 14. Sortebrødregade set mod Overdammen. Midt i billedet ses Theodor Bøggilds hus, som nu er revet ned, med årstallet 1885. Fotografi fra 1965 på SJM.

A photo from 1965. Sortebrødregade seen towards Overdammen. The house of Theodor Bøggild is seen at the centre of the photo with the date 1885.

Beskrivelsen af flasken lyder: 1 flaske af klart glas. Cylindrisk korpus med flad bund, skrå skuldre, cylindrisk hals med fortykket mundingsrand, som er slebet på overkanten. Højde: 23,0 cm. Bunddiameter: 7,0 cm. Mundingsdiameter: (indvendig) 3,9 cm. Heri, indpakket i avispapir en håndskreven seddel med følgende tekst:

“Aar 1885 d: 18: Juni nedlagdes den-/ne Flaske af undertegnede Eier af/ Gaarden No. 39 paa Storegade i Ribe. /Bygningen bliver indrettet til/Stald, Vadskehus, Rullestue og/ Badekammer og erstatter et ældre/Huus, der efter et Aarstal over Porten skal være bygget 1697./Jeg er nu 58 Aar gammel, og har/med min Hustru Martha Pauli-/ne Bentsen en Datter ved Navn/birgitte Christiane, der er 15? Aar/gammel. Jeg har været etableret/ som Kjøbman i 33 Aar, har været/Medlem af Byraadet i 6 Aar og/ iøvrigt beklædt de fleste borgerli-/ge Stillinge i Byen; for Øjeblik-/ket er jeg Medlem af Bestyrelsen/for Sparekassen i forening med/Apotheker Lind, Tømmerhandler Hansen/

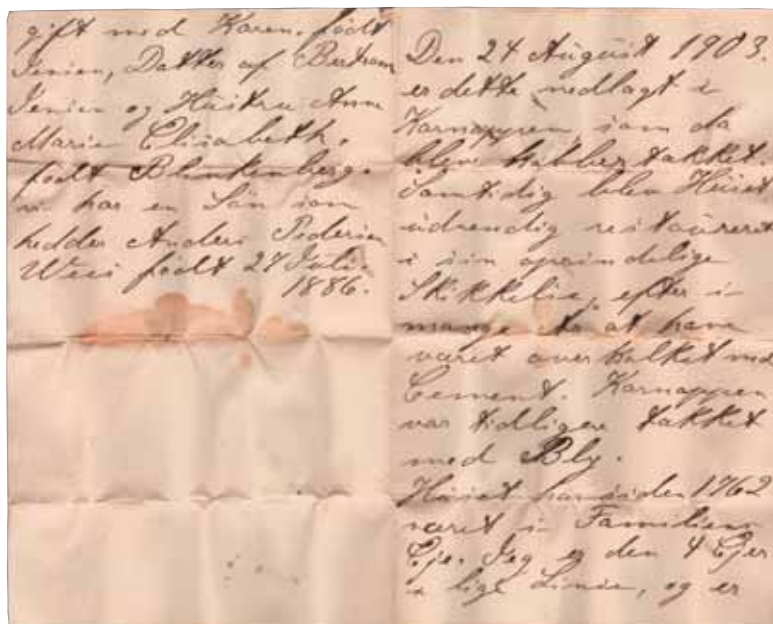

Fig. 15. Anders Weiss' flaske og brev. J.nr. ASR ME2101, E2101. Foto: SJM.

The bottle and letter belonging to Anders Weiss.

Fig. 16. Weiss Stue med den omtalte karnap. Postkort fra 1925 i SJM.

Weiss Stue with the mentioned dormer window. Postcard from 1925.

Gjæstgiver Greisen og Amanuensis/ hos Biskop Balslev Cancellieraad Givschou. Jeg er ligeledes Med-/ lem af Inspectionen for amtsyge-/ huset sammen med Borgmester/Hjort og Physicus Kiær./ Ribe d: 18: Juni 1885/ theodor Erhard (.....?) Bøggild”.

Bøggilds brev fortæller altså både om det tidligere hus på stedet, det nye hus indretning, hans familieforhold, men ikke mindst var det vigtigt for ham at fortælle om sin rolle som aktiv borger i forskellige sammenhænge.

Den anden flaske blev indleveret til museet i juni 1968. Den var blevet fundet i forbindelse med restaurering af Weis’ stue i karnappen mod gaden (fig. 15 og 16).

Beskrivelsen af flasken og dens indhold lyder:

En flaske af hvidt glas. Cylindrisk korpus, med vulst ved fod og skulder. Halsen afbrækket. Tilproppet og forseglet med rødt lak, hvori med signet stemplet: “APWeis”. Højde: 7,1 cm. Bund-diameter: 4,1 cm. I flasken hvidt papir, hvorpå med blæk:

“Den 24 August 1903 er dette nedlagt i Karnappen, som da blev kobbetækket. Samtidig blev Huset udvendig restaureret i sin oprindelige skikkelse, efter i mange år at have været overkalket med Cement. Karnappen var tidligere tækket med Bly. Huset har siden 1762 været i Familiens Eje. Jeg er den 4 Ejer i lige Linie, og er gift med Karen, født Jensen, Datter af Bertram Jensen og Hustru Anne Marie Elisabeth, født Blinkenberg. Vi har en søn som hedder Anders Pedersen Weis født 27 Juli, 1886.”

Anders Weiss’ brev fortæller i sit brev om restaureringen af karnappen, og om gæstgiveriet Weiss Stue, som i lange tider havde været i familiens eje. Desuden får vi oplysninger om hans familieforhold.

Bevæggrunden for at nedlægge sådanne breve er vel flere; en af dem må være, at man nødigt vil glemmes af fremtiden, men det betyder også noget, at fremtidige ejere skal vide, hvem der har boet i huset før. Det kan dog være, at de to herrer har regnet med, at der ville gå længere tid, før deres meddelelser kom frem i dagens lys igen. I en gammel by som Ribe ligger der helt sikkert mange flere små overraskelser i husene og venter på at blive fundet en skønne dag.

Noter

1. Journalnr. ASR 52/64D. Udgravningens journalnr. blev først oprettet i 1964 på Den antikvariske Samling, da materialet til at begynde med tilhørte Nationalmuseet.
2. Pibeler er hvidbrændende lertype. I renæssance og nyere tid blev det også brugt til at fremstille kridtpiber af, deraf navnet.
3. F.eks. ASR M557: 557, M7019: 7019b, M7187: 7187, M8232: 8239, 366x1.
4. Tak til Ebbe Nyborg, Redaktør, Danmarks Kirker, for at have kigget på ruderne.

SUMMARY

More finds from the museums stores

The entire museum’s collection of antiquities is currently been reviewed and checked in connection with the process of moving into the new museum’s store house bringing a large number interesting artefacts to light. This article presents some of these artefacts such as a group of small pipe clay figurines from around 1200, possibly belonging to a dolls theatre with human and animal forms. Amongst a large find of discarded glass from a glaziers workshop, there were a few fragments of late medieval and beautifully decorated panes of window glass. An artefact group, well known in other countries, but rarely seen in Denmark is a miniature tin dish from a dolls set dating to the 18th century. To finish, two special bottles are presented – both containing letters from 1885 and 1903 respectively. The bottles were laid down in connection with building and restoration works in Ribe. Both bottles came to the surface again in the 1960’s and the letters tell us something about not just the buildings themselves, but also their owners and their family history.

Litteratur

- Andersen, L. 1999: Udgravningen under den gamle bakelitfabrik i Slotsgade. *By, marsk og geest* 11, s. 29-38.
- Bencard, M. 1968: *Skalk* 1968:2, s. 12-18.
- Bischof, D. 2008: Tonpfeifenfiguren aus Bremen. *Bremer Archäologische Blätter*. Neue Folge 7 2005-2008. Bremen, s. 251-264.
- Herteig, A. E. 1964: *Bryggen i Bergen*.

- Forsyth, H. & G. Egan 2005: *Toys, trifles & trinkets. Base-metal miniatures from London 1200 to 1800*. London.
- Lüdtke, H. 1985: Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975. *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien 4*. Neumünster.
- Madsen, P. K. 1999: *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87*.
- Nielsen, J. N. 2009: Ruder i Ribe i renæssancen. I *By, marsk og geest* 21, s. 49-63.
- Søvsø, M. H. 2008: Mere fra magasinets gemmer. *By, marsk og geest* 20, s. 64-72.

Mette Højmark Søvsø
Arkæolog
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
mhs@sydvestjyskemuseer.dk

